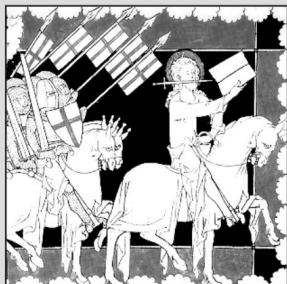
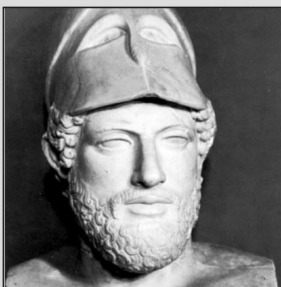
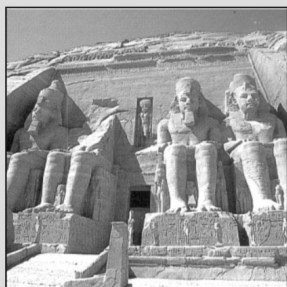

KLIÓ 2023/1

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

23001>

A tartalomról:

A nők élete az ókori Rómában

A huszita forradalom

Csempészett idegenek

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság:

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *elnök*;

Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE *főszerkesztő*;

dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD

MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,

Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE

és Takács Levente habil. egyetemi docens, DE *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet

4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;

Barta Róbert intézetvezető habil. egyetemi docens, DE Történelmi Intézet

és Pete László tanszékvezető egyetemi tanár, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia és

a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Történelmi Intézete

támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyn@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában.

Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.

Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)

ISSN 1588-0958 (online)

TARTALOM

Ókor

- Georgios Diamantopoulos: Az alexandriai neoplatonikus iskola Nikéasz
Sztéthatosz műveiben (*Kocsis Viktória*) 3
- Sara Elise Phang: A nők mindennapi élete az ókori Rómában (*Szilágyi József*) 7

Középkor–kora újkor

- Walter Pohl – Ingrid Hartl – Wolfgang Haubrichs (szerk.): Olaszok/oláhok,
romani és latini. Egy csoportmegjelölés változatai a kora középkorban
(*Nicholas Paul Tayler*) 13
- Petr Čornej: A huszita forradalom (*Varga Imre Solt*) 19
- Thomas McCoog: Megtéríteni a királyt. I. Jakab és egy jezsuita misszionárius
(*Kiss Viktória*) 23

Legújabb kor

- Ashley Johnson Bavary: Csempészett idegenek: illegális bevándorlók a kanadai–
amerikai határon a két világháború között (*Venkovits Balázs*) 28
- Andras Becker: A brit stratégia és Magyarország a második világháború első
szakaszának végéig (*Peterecz Zoltán*) 34
- Mark Vincent: Szubkultúra és társadalom a szovjet „Szigetvilágon” (*Pomázi-
Bárdonicsek Dominika*) 41
- Esther Hürlimann – Ursina Largiader – Luzia Schoeck: A Hölgy a vasút-
állomásról (*Semsey Enikő*) 49
- Dimitri Deliolanes: A görögországi ezredespuccs (*Madarász Imre*) 53

Korszakokon átívelő összegzések

- Timothy H. Robinson: Az Énekek éneke spiritualitástörténeti hatásai
(*D. Tóth Judit*) 56
- Jonathan Morris: A kávé története (*Fodor Mihályné*) 71
- Martin Grandjean: Bevezetés a társadalmi kapcsolatháló elemzésbe
(*Gluga Evelin*) 84

A filozófia második meghatározása, és az alexandriai neoplatonikus iskola Nikétasz Sztéthatosz műveiben

A szerző, *Georgios Diamantopoulos* Thesszalonikiben az Arisztotelész Egyetem Teológiai Karán tanít. Fő kutatási területe Nikétasz Sztéthatosz munkássága, egy monográfián kívül több tanulmánya is született a XI. századi misztikus teológusról. Rajta kívül még Pszellosz kapcsán jelentett meg írást.

A tanulmány bemutatja, hogy a filozófia mely meghatározását használja Nikétasz Sztéthatosz műveiben. A tanulmány két részből áll: első része a definíció történetének szempontjait tárgyalja az ókori, patrisztikus és bizánci irodalomban; második rész pedig azt járja körbe, hogy hol és miként bukkan fel Nikétasz Sztéthatosz egyes műveiben a filozófiának ezen meghatározása.

A bölcsességet vagy filozófiát gyakran, mint *γνώσις θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων* (gnószisz theión kai anthrópinón pragmatón, azaz „az emberi és isteni dolgok tudása”; latinul: *rerum divinarum et humanarum scientia*) definiálták. A meghatározás a sztoicizmusig vezethető vissza, ezt azonban később más iskolák is elfogadták, sőt gyakran át is fogalmazták. A késő ókori és a középkori bizánci szaktudományokba, többek között a római-bizánci jogba is beépült, ahol figyelembe vették a jogtudomány bölcsességének meghatározásánál. A kifejezésben megnyilvánul a filozófia három része is: a logikának (*γνώσις*), az etikának (*ἀνθρωπίνων πραγμάτων*) és a természetfilozófiának (*θείων πραγμάτων*) feleltethető meg. Önmagában azonban nincs olyan sztoikus szöveg, amely a definíció értelmezését és elemzését tartalmazná.

A meghatározás első részletes tárgyalása az alexandriai neoplatonikus filozófusoknál található a Kr. u. VI. századtól, akik ezt

a meghatározást a filozófia második definíciójaként használták, amely a keresztény és a misztikus kifejezési mód elemeinek a feldolgozását és kifejtését nyújtja. A patrisztikus és bizánci teológiai irodalomban a bölcsesség és a filozófia külön definícióját is megadták, néhány helyen átfogalmazva, hogy az igazodjon a keresztény kontextushoz.

A tanulmány második felében a szerző a Nikétasz Sztéthatosz műveiben fellelhető meghatározásokat taglalja egy rövid, a definíciót bizánci irodalmon belül tárgyaló tudománytörténeti kiterő után. Sztéthatosz műveiben ugyan a filozófia első definíciója is megjelenik, azonban a γνώσις/ἐπίγνωσις θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων (gnószisz/epignószisz, azaz „az isteni és emberi dolgok ismerete”) szövegrész fordul elő a leggyakrabban a műveiben. A *Centuria*ekben illetve a *De anima*, *De Paradiso*, *De hierarchia* című munkáiban (melyeket együttesen trilógiának is szoktak nevezni) a tárgyalt kifejezés vizsgálatával Diamantopoulos statisztikai hasonlóságot is kimutat.

Ezután szerzőnk Sztéthatosz forrásaként a meghatározáshoz Damaszkuszi szent Jánost nevezi meg. Közvetve inkább az alexandriai neoplatonikus mintsem a sztoikus megfogalmazást követhette, elsősorban a γνῶσις (gnószisz, azaz „megismerés”) misztikus értelmezése miatt.

Ezután a definíció használatát tárgyalja, mely Sztéthatosznál főként a „világi” filozófiára utal, aki a szerző szerint ezzel is kritizálja annak a korában megjelenő autonómiáját. A definíció használata szerinte nagyon összetett és nem szisztematikus. Sok esetben a teljes és a hiányos megfogalmazást integrálja a spiritualitásba. A tudás a teológus és a karizmatikus teológia jellemzőjeként értendő; Sztéthatosz összekapcsolja őket a dogmatikával, a teológiai módszerrel, a hermeneutikával és a spiritualitással.

A *De Paradiso* című művében, amely már a patrisztikus és a bizánci teológia újításait is tartalmazza, pontosítja a definíció jelentésére vonatkozó nézetét. A Paradicsomról szóló bibliai történetben a Paradicsomot tekinti a spirituális tökéletesedés első szakaszának, nevezetesen a πρακτικὴ φιλοσοφία-nak (prakti-

ké filozophiának), vagyis az askézisnek. Itt áll a tudás fája, amely gyümölcsként a filozófia definícióját adja meg (γνώσις τῶν θεῶν καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων) és melynek fogyasztása tilos. Ezzel a tudással mindenekelőtt a dogmatika, a teológiai szövegek feldolgozása és értelmezése érhető meg. A szemlélődést sem értékeli csak jónak vagy rossznak (ezért nevezi a jó- és a rossz ismerete fájának), és mivel rossz dolgok megismerésére is irányulhat a φυσικὴ θεωρία (phüsziké theória, azaz a „természeti szemlélődés”, mellyel a tudás fáját azonosítja), ezért szükségesnek tartja az első lépcsőfokot, az askézist. Enélkül veszélyes is lehet mind a φυσικὴ θεωρία, mind annak gyümölcse (a γνώσις), ezért avatatlanok számára tilos.

A filozófia és annak meghatározása a *De anima* című írásában is előtérbe kerül, a természet problematikáján keresztül az elmélettel szemben. Itt viszont a megismerés nem csak az elmélkedés gyümölcsként érhető el, mint a *De Paradiso* című műben. Így Sztéthatosz gondolkodásának fejlődését állapítja meg a szerző.

A tanulmány utolsó szakaszában szerzőnk a Sztéthatosz által használt definíció kontextusát vizsgálja meg a kortárs szellemi áramlatok között. A XI. századi konstantinápolyi meghatározás viszonyítási ponttá vált, amely által a szellemi ember, mint a filozófus misztikus jelentésében jelenik meg. Míg Pszellosz a filozófiát inkább intellektuális folyamatként, Sztéthatosz szellemi-misztikus emelkedésként értelmezi.

Már Theodórosz Sztuditész, a híres apát életrajzában is van egy szakasz, amely szerint a szerzeteseket a πρακτικὴ φιλοσοφία, az askézis gyakorlása mellett filozófiára, nyelvtanra és szillogisztikára oktatták. A kolostort paradicsomként írja le, a diszciplínákat pedig gyümölcsként. Sztéthatosz *De Paradiso*-ban olvasható példázatának ez a monasztikus szöveg hely lehetett a mintája.

Sztéthatosz szerint tehát a filozófia csak azoknak szól, akik megszabadultak a szenvedélyektől. Gyakran beszél az isteni bölcsességről is, amely magasabbrendű a világinál és néha ellentétes is azzal. Szerinte a tudás filozófiai módszerrel való elsajátítása veszélyes lehet.

Diamantopoulos szerint a filozófia meghatározásának gyakori használatával Sztéthatosznak az a célja, hogy szembeszálljon a kortárs szellemi áramlatokkal, főképp Pszellosz elképzeléseivel.

Georgios Diamantopoulos: „*Die zweite Definition der Philosophie der alexandrinischen neuplatonischen Schule in den Werken des Niketas Stethatos.*” (A filozófia második meghatározása, és az alexandriai neoplatonikus iskola Nikétasz Sztéthatosz műveiben) *Byzantinische Zeitschrift* 2021. CXIV/3. 1013–1036. o.

Kocsis Viktória

A nők mindennapi élete az ókori Rómában

Sara Elise Phang 2000-ben a New York-i Columbia Egyetemen szerezte PhD-fokozatát római történelemből, és jelenleg is itt dolgozik könyvtárosként és kutatóként. Alapvetően római társadalomtörténettel foglalkozik, azon belül is a római katonák fegyelmezésével, családi életével, hétköznapijaival és a nők társadalmon belül betöltött szerepével. Jelen kötete 2022-ben jelent meg és a késő köztársaságkorban és a császárkor első két évszázadában élő római asszonyok életútját mutatja be születésüktől egészen halálukig, továbbá részletezi társadalmi, gazdasági és vallási szerepüket.

A könyv tizenegy fejezetből áll, amelyben az első fejezet röviden összefoglalva bemutatja a köztársaságkor végén és a császárkor első felében létező római társadalmat. Az ezt követő időszak kulturális életét jelentősen befolyásolta a kereszténység gyors elterjedése, ami oly mértékben hatott a társadalomra, hogy ez külön könyvet is érdemelne, ezért ennek részletezésére itt nem kerül sor. A tárgyalt időszakban az egyén társadalmi helyzetét a származás mellett egyre inkább a vagyon és a politikai életben betöltött tisztségek határozták meg. Ezek persze egymással szoros összefüggésben álltak, hiszen a magasabb presztízzsel bíró hivatalok betöltésére csak azoknak volt lehetősége, akik óriási vagyonnal rendelkeztek, és volt megfelelő katonai tapasztalatuk is. Ugyanakkor egy felszabadított rabszolga bármekkora vagyont is halmozott fel, akkor sem nézték jó szemmel, ha felfelé lépett a társadalmi ranglétrán.

A szerző hét társadalmi csoportot mutat be röviden, kezdve a szenátori, a lovagi és az egyes városok elitjét alkotó *decurionum* (a késő császárkorban *curialisok*) rendjével, amelyeket együttesen a birodalom felső osztályához sorol. Ezen három csoport családtagjainak

kezében összpontosult – igaz különböző szinten – a politikai hatalom és természetesen ők alkották a legmódosabb réteget is. Őket követik a főleg iparosokból és kereskedőkből álló polgárok csoportja, akiket a mai középosztályhoz lehetne hasonlítani. A szerző közéjük sorolja a szenátorok, lovagok és a császár háztartásában élő művelt és kivételes rabszolgákat, akik saját vagyont is gyűjthettek és viszonylagos jómódban éltek. Továbbá a hosszú ideig a hadseregben szolgáló katonákat, akik tisztességes éves jövedelemre tudtak szert tenni. Itt pedig húzunk is egy határvonalat az alacsonyabb rétegekhez képest, hiszen ezen négy csoport életéről áll a legtöbb forrás a rendelkezésünkre, így leginkább azon nők hétköznapijairól van tudomásunk, akik ezen csoportokhoz tartoztak. A birodalom összlakosságának legnagyobb hányadát kitevő városi és vidéki szegények életéről kevés írott forrás maradt fent, így róluk főleg régészeti leletek alapján lehet tájékozódni. Velük ellentétben a felső osztály tulajdonában lévő rabszolgákról jóval több információnk van és jól látható, hogy származásukat, képzettségüket és alkalmazásukat tekintve is rendkívül sokszínű rétegről beszélhetünk. Az utolsó réteg pedig a *peregrinusok*, azaz idegenek, nem római polgárok, akik a birodalom különböző szegletein éltek és feltehetően döntő részük nem beszélt sem latinul, sem görögül. A szerző itt leszögezi, hogy kutatásán kívül esik ez a réteg, mivel a könyv kizárólag a birodalom romanizált társadalmi csoportjaival foglalkozik.

Ezután elérkezünk a nők társadalmon belüli szerepének elemzéséhez, ami közel sem egyszerű, hiszen a szenátori és lovagi családok női tagjai szintén képviselték ezen privilegizált rétegeket, ám politikai és katonai hatalommal mégsem rendelkeztek. Az elithez tartozó nők feladatának elsősorban a házasságot és az utódok világrahozatalát tartották, hiszen így lehetett megőrizni a családi vagyont. Az alacsonyabb státuszú nők esetében már ettől árnyaltabb képet kapunk, hiszen gyakran besegítettek a férfiak munkájában, sőt akár helyettesíthették is őket, ha a szükség úgy hozta. A rabszolgánokra viszont sanyarú sors várt, hiszen sok esetben szexuális eszközként tekintettek rájuk. Az eddig említett nőkön kívül ki kell emelnünk egy különleges, szűk csoportot, akik vallási feladatokat láttak el (például

a Vesta-papnők) és kimagasló tisztelet övezte személyüket. A szerző sikeresen vázolja fel, hogy a birodalomban élő nők egyáltalán nem alkottak homogén csoportot, viszont hangsúlyozza, hogy társadalmi megbecsültségük (kivéve a rabszolgáké) szoros kapcsolatban állt a szexuális viselkedésükkel, férjükhöz való hűséggel. Alapvető elvárás volt velük szemben a *pudicitia*, azaz a mérsékletesség, szűziesség, erkölcsösség. Míg a férfiaktól nem várta el a társadalom a feltétlen hűséget, addig a nőket szigorúan megvetették házasságtörés esetén. Ezenfelül különösen az elit körében elvárták, hogy a nők az idejük döntő részét otthon töltsék, ezzel is vigyázva erkölcsi tisztaságukra.

A szerző bemutatja a kutatott időszak demográfiai jellemzőit, miszerint mind a születési és a halálzási arány is rendkívül magas volt, aminek következtében nagyon lassú népességnövekedés figyelhető meg. A magas halálzási arány elsősorban az újszülötteket és a kisgyermekeket érintette. Feltehetően az újszülöttek egyharmada nem élte meg az egyéves kort, valamint körülbelül a gyermekek fele elhunyt a tizedik születésnapja előtt. A könyv az Itáliában hosszú ideig pusztító maláriát és annak negatív demográfiai hatásait elemzi részletesen, kiemelve a várandós asszonyok különös veszélyeztetettségét. A fertőző betegségek és a szüléskor fellépő komplikációk nem voltak tekintettel a társadalmi csoportokra, így minden nőt egyformán érintettek. Így hunyt el többek között Kr. e. 54-ben Julius Caesar lánya, Julia és Kr. e. 45-ben Cicero lánya, Tullia is.

A gyermekkor, különösen a fiatal lányok hétköznapijainak rekonstruálása rendkívül nehéz, hiszen a források elsősorban a felnőttek életével, azon belül is pedig főleg férfiakkal foglalkoztak. Ennek ellenére a könyv igyekszik minél pontosabb képet adni a nők gyermekkoráról. A lány újszülöttek a nyolcadik, míg a fiúk a kilencedik napon lettek elnevezve. A pólyázás módjától eltekintve ugyanúgy foglalkoztak velük csecsemőkorukban. Később viszont, ahogy cseperedtek a gyerekek, egyre jobban különbözött a lányok és fiúk neveltetése és öltöztetése is. A fiatal lányok életszakaszai nem voltak olyan pontosan meghatározva, mint a fiúké, viszont megállapítható, hogy hét éves korukig kisgyerekeknek, ezután tizennégy éves korukig fiatal lánynak, majd ezután asszonynak tekintették őket, még akkor

is, ha nem házasodtak meg egyből. A római törvények szerint már tizenkét éves kortól megházasodhattak a lányok. Ennek fontosságát az is jelzi, hogy az idősebb hajadon nők könnyen a közösség megvetett csoportjába kerülhettek.

Valószínűleg nem tekintettek a gyerekekre fiatal felnőttként, ami az ábrázolásukban is megnyilvánul. Ez különösen a jómódú családban élő gyerekekre igaz, ám taníttatásukra különös gondot fordítottak. Az édesanyák feladata volt, hogy a helyes viselkedést és a római erkölcsöt megtanítsák gyermekeiknek különböző történetek elmesélése által. Viszont a szegény családok és a rabszolgák gyermekei már egészen fiatalon részt vettek a munkában.

Rómában nem volt intézményesített, egységes oktatási rendszer és nem is volt elvárás minden polgárral szemben az írni-olvasni tudás. Az alapfokú ismereteket, mint írás, olvasás és számtan, az alacsony sorból származó, bár igen művelt *ludimagister* tanította a hét és tizennégy év közötti gyerekeknek, többnyire az utcán, a *forum* közelében. Ezen tanórákon lányok is részt vehettek. Ezt követően a *grammaticus* folytatta a fiatalok oktatását, még hozzá a görög és latin nyelv és irodalom tanításával. A források alapján itt már nem vettek részt lányok, mivel egy részük ekkor már megházasodott, más részük pedig egyéni oktatásban részesült és legszívesebben női oktatókat fogadtak melléjük. Ezután a fiúk filozófiát, zenét, építészeti ismereteket és ékesszólást tanulhattak. Elsősorban a retorika elsajátítása volt kiemelten fontos, hiszen ennek komoly hasznát vették a politikai pályafutásuk során. Mivel a nők nem tölthettek be hivatalokat, így esetükben nem volt jellemző, hogy ezen ismeretekkel rendelkeztek. Itt ékes kivétel Quintus Hortensius lánya, Hortensia, aki kimagaslóan ismerte a későbbi köztársaságkori római jogot.

Ahogy már korábban említettem, a nők elsődleges feladata a házasság és az utódok világra hozatala, így tehát jól látható módon a házasság intézménye nem a szerelmet és romantikát helyezte a középpontba, hanem a családok érdekeit. A törvényes házasságokhoz mindkét félnek rendelkeznie kellett a *conubium* jogával. A későbbi köztársaság és a császárság korában a házasság asszony továbbra is elsősorban a saját apjához tartozott és nem a férjhez és csak korlátozottan

birtokolta a saját tulajdonát, épp ezért tilos volt a feleségnek és férjnek jelentős értékű ajándékokat adni egymás számára. A nők jellemzően tíz évvel voltak fiatalabbak férjüknél, ám az elit körében akár még nagyobb korkülönbség is lehetett. A nők számára alapvetően a házasság és a gyerekek világrahozatala tudta garantálni a magasabb státuszt a társadalmon belül.

Ezt követően a szerző a nők külső megjelenését és a gazdasági életben betöltött szerepét elemzi. Mint ahogy ma, úgy már az ókori Rómában is fontos szerep jutott az öltözködésnek. A különböző életkorú és a társadalom más-más csoportjához tartozó nők különböző módon öltözködtek. Fontos volt, hogy a ruha takarja a testet, hiszen ez is a *pudicitia* részét képezte. Természetesen státuszszimbólumként funkcionáltak a különböző kiegészítők is, mint például a fülbevalók, karkötők, nyakláncok. Ha szükség volt rá, akkor a művelt, elitbe tartozó asszonyok átvehették a családi gazdaság irányítását és a pénzügyek kezelését, anélkül, hogy el kellett volna hagyniuk otthonukat. Igaz, a *patria potestas* és a *tutela mulierum* intézménye korlátozta az asszonyok jogait, ám az élet gyakran arra kényszerítette a családokat, hogy hosszabb-rövidebb ideig a nők vegyék át az irányítást. Az alacsonyabb társadalmi csoporthoz tartozó nők már végeztek fizikai munkákat is. A legrosszabb helyzetben természetesen a rabszolganők voltak, mivel a források alapján a férfi rabszolgákhoz képest is számukra kevesebb lehetőség volt saját vagyon gyűjtésére és a felszabadításra is. Gyakran szexuális eszközként tekintettek rájuk, ami jól jelzi megbecsültségüket.

Időközönként társasági rendezvényeken is volt alkalmuk részt venni a korabeli nőknek. Ezek elsősorban a családhoz kötődő ünnepek, évfordulók, rendezvények voltak, mint például a csecsemők elnevezésének napja, születésnapok, esküvők vagy a temetések (ekkor a nők búcsúztatták és mosdatták meg az elhunyt családtagot). Ezeket az eseményeket jellemzően különféle rituálék által meghatározott lakomák kísérték. Ezen kívül megtekinthették a színházi előadásokat, gladiátorjátékokat, ugyanakkor nem mehettek olyan sporteseményekre, ahol meztelenül versenyeztek a férfiak. Engedélyezett volt a nők számára a nyilvános fürdők használata is. Voltak olyan fürdők,

ahol a férfiak és nők külön helyen, de egyszerre fürödhetnek, vagy ugyanazt a helyet, viszont előre meghatározott időbeosztás szerint felváltva használhatták férfiak és nők. A Kr.u. első században viszont megjelentek a vegyesen használt fürdők, ami felveti a kérdést, hogy a nők erkölcsi tisztaságát szigorúan őrző kultúrában, hogyhogy nem sérült a *pudicitia* a férfiak mellett meztelenül fürdőző asszonyok esetében. A szerző felveti annak a lehetőségét, hogy a rómaiak másként, szexualizáció nélkül tekintettek a meztelenségre a fürdőzés idején és emiatt nem sérült a nők becsülete. Viszont a gazdag családok női tagjainak egy része nem csak használta, hanem a kisebb településeken anyagilag támogatta is a fürdők, színházak és egyéb középületek, mint például a szentélyek építését. Ugyanakkor a nők nyilvános megjelenésének legfőbb színtere mindvégig a vallás volt.

A könyv utolsó fejezete a halállal és a nők emlékezetével foglalkozik, ahol jól látható, hogy a nőknek kiemelten fontos szerepe volt a temetések során, valamint ők maguk is részesültek megemlékezésben halálukkor. A módosabb családok női tagjai minden bizonynyal látványosabb temetési szertartásban részesültek, mint az alacsonyabb társadalmi csoportokhoz tartozók.

A szerző kiváló érzékkel építette fel a könyv szerkezetét, így olvasmányosan és érthetően vezeti végig az olvasót, ami által a nők hétköznapijainak momentumai szinte megelevenednek a szemünk előtt. Az ókori szerzők írásai és a sok helyen képekkel bemutatott régészeti források kellőképpen vannak beépítve, ezek pedig közelebb hozzák számunkra a tárgyalt témakört. A kötet szépen összefoglalja mindazt, ami a korabeli nők életéről jelenleg rendelkezésünkre áll és élvezetes olvasmány mindenki számára, aki érdeklődik az ókori társadalmak iránt.

Sara Elise Phang: *Daily Life of Women in Ancient Rome* [A nők mindennapi élete az ókori Rómában]. Greenwood, Santa Barbara, 2022. 297 o.

Szilágyi József

KÖZÉPKOR–KORA ÚJKOR

Olaszok/oláhok, *romani* és *latini*. Egy csoportmegjelölés változatai a kora középkorban

Ez az úttörő mű az Osztrák Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg egy középkori kutatással foglalkozó sorozat 21. részeként a filozófiai-történeti akadémiai munkacsoport támogatásával. A projekt az ERC „Társadalmi kohézió, identitás és vallás 400-1200” anyagi segítségével készült el, *Walter Pohl* az Osztrák Tudományos Akadémia Középkori Kutatóintézet és a Bécsi Egyetem Történeti Intézet munkatársának a vezetésével.

A magyar *olasz/oláh*, illetve a német *walch* középkori népnév a kelta *volcae*, és az ebből származó germán **walhaz* szóhoz vezethető vissza. A **walhaz* eredeti jelentése az érthetetlen *kelta* nyelven beszélő idegen. Az említett népnév, illetve az azzal rokon *walchen*, *olasz*, *oláh*, *vlachy* szavak – Anglia kivételével – idővel elvesztették kelta konnotációjukat, mivel *romanizált* keltákról volt szó, s ebből kifolyólag a szláv népek (és a magyar) a múltban az újlatin nyelven beszélőkre, később pedig kizárólag az *itáliaiakra* használták. A *latini*, *romani* fogalmak esetén ez a kétértelműség fel sem merül, a szó utalás az újlatin jellegre, a latin nyelvre, a közös római múltra. Összefoglalóan elmondható, hogy az idő során ezek a jelzők bonyolult jelentésbeli változásokon mentek keresztül. A végeredmény, hogy az *olasz/oláh*, *latini* és *romani* szavaknak a kontinentális Európában a kora középkorra mindenhol egyforma lett a jelentésük, az újlatin nyelven beszélő egyénekre/népekre használták.

E népcsoport nyelvi és történelmi összefüggéseit európai összehasonlításban eddig nem kutatták. A most ismertetett kötet a helyzetet számtalan országban vizsgálja meg a Brit Szigetektől a Balkánig. Központi kérdés a műben, hogy ezek a különböző *latinus* közösségek

hogyan nevezik meg saját magukat, illetve mások hogyan nevezik meg őket, továbbá, hogy a *latinus* identitás hogyan maradt fenn Európa olyan részein, ahol a lakosság csak szórványban élt, egy olyan korban, amikor az identitásukat alátámasztó Római Birodalom már rég nem létezett (7–8. o.)

Walter Pohl bevezetőjében a *walchen, latini, romani* fogalmakkal, rokon népnevekkel foglalkozik; ezek szinte egész Európában előfordulnak. Bár a vallon, vlach, walesi, román, aromán, ladin népnevek mind ilyen etimológiai háttérrel bírnak, mégis a modern fejlődés eredményei, nem középkori eredetűek. A kötet ugyanakkor alapvetően a középkorra koncentrál. Kivételek mégis akadnak, amikor az időbeli eltolódás ésszerűnek tűnik, mint például a románok esetében.

A *walch* népnevet az idegenre, a germán nyelvet nem használóra, az Európa déli és nyugati részein élőkre használták. Előfordulása leginkább az úgynevezett kontaktzónákra volt jellemző –megkülönböztető jelleggel. Bizonyos régiókban, mint Salzburg vidékén, Rétoromániában (Svájc) és a Mosel-völgyben hosszú ideig fennmaradt ez a *latinus* identitás. A szerény háttér, a marginális gazdasági szerep és idegen jelleg sok esetben segített ahhoz, hogy Európa számos részén fennmaradjanak ezek az újlatin nyelvet beszélő közösségek, akár igen kedvezőtlen körülmények között is, a 19. századi nacionalizmus pedig felerősítette különállásukat. Pohl a folytatásban a népnév eredetével és római, Meroving-, Karoling-kori fejlődésével, földrajzi kiterjedésével foglalkozik, és összefoglalja e kiváló kötet tartalmát. Következtetésként Pohl az etnikai/nyelvi valóság sokszínűségére, bonyolultságára, kétértelműségére hívja fel a figyelmet (9–26. o.).

Herwig Wolfram egy történettel kezd: egy tanulmányút során két férfi áll az athéni Régészeti Múzeum előtt és vitatkozik. Az egyik görögül kiabál a másiknak: „*isä enas vlachos*” (lekezelően: ő egy oláh). Tapintható, hogy az ártatlannak tűnő *-walchen* elemű bajor helynevek mögött milyen történelmi feszültségek, teherterhelések húzódhattak: egy megvetett, lenézett népről lehetett szó. Wolfram ezeket a helyneveket egy igen széles történelmi kontextusba helyezi. A többségi viszonyoknak megfelelően asszimilálódik a lakosság, ho-

mogén újlatin, vagy germán területeket létrehozva, ritkábban kisebbségi szórványként megmaradva, az újlatin/germán nyelvhatár mindkét oldalán. A *latinus* szórványtelepülések kapták meg a *-walchen* (mint Magyarországon az *-olaszi*) megkülönböztető helyneveket (27–57. o.).

Wolfgang Haubrichs elemzi a régi Gallia keleti szélén, illetve a Rajnától keletre fekvő *latinus* kontinuitást; a Mosel-völgyi *Romania* (értsd: újlatin nyelvet beszélő vidék) különösen sokáig fennmaradt. Sírfeliratok, helynevek és személynevek mind nyújthatnak fogódzót: a – főleg a VIII. században végbemenő – második germán hangeltolódás megléte, vagy hiánya, támpontot ad a nyelvi asszimiláció datálásához. A szöveg izgalmas térképekkel van teletűzdelve, könnyebbé téve az eligazodást (59–85. o.).

Peter Wiesinger áttekintést ad a bajor-osztrák térség *latinus* jelenlétéről névtani és nyelvészeti szempontból. Itt is a második germán hangeltolódás megléte, vagy hiánya datálja a helynév integrálását a bajor-osztrák német nyelvbe. Ha a helynév integrációja a 8. század után történt, amikor a hangeltolódás már végbement, akkor a német forma hangeltolódás nélküli lesz. A terület három részre osztható, egy *latinus* helynevekkel, egy szláv nevekkel és egy viszonylag tisztán germán nevekkel rendelkező területre. A *-walchen* helynevek az átmeneti zónákban találhatóak, mint a Salzburg környéki *Seewalchen*, *Straßwalchen* vagy *Wals*. Latinus/germán helynév-párosokra is felhívja a figyelmet Wiesinger, mint a Salzburg melletti *Muntigl/Bergheim* (87–112. o.).

Ugyancsak Peter Wiesinger elemzi a XI. századi, úgynevezett Rottachgau-töredéket a névtan eszköztárával. Rottachgau közel fekszik Passauhoz a Rott folyó völgyében. Egy földingatlanl foglalkozó adásvételi szerződés keretein belül számos *latinus* személynév tűnik fel, a tanúk *Floritus prepositus*, *Mairanus*, *Dominicus*, *Dominicans* és a *miles Vigilius*, illetve a fogalmazója *Quartinus*. A dokumentum kiállításának helyét is megtaláljuk: *Actum in vico Fonaluae*. De hol lehet ez a rejtélyes település, *Fonalua*? Kapcsolódik ez valamelyik mai *Brunn*-helységhez? Peter Wiesinger írásának hála betekintést nyerünk a Passau-környéki *latinusok* világába (113–125. o.).

Thomas Franz Schneider és *Max Pfister* a svájci, illetve a vele határos alemann térség *latinus* helyneveivel foglalkoznak. Ezen a területen korántsem olyan egyértelmű az etnikai helyzet, mint az osztrák Salzburg melletti Wals esetén. Két terület különböztethető meg: az alpesi és felső rajnai, illetve a Bodeni-tó melletti terület, ahol az első okleveles előfordulások a VIII. és IX. századból valók, illetve a sokkal későbbi okleveles előfordulások az Aare és Saane folyók közötti területen a XIII. és XIV. századból. Az előbbieket esetén a visszahúzódó Romaniáról, a másik esetén inkább burgundi politikai és kulturális hatásról lehet szó (127–152. o.).

Bernard Zeller Svájc rétoromán területével foglalkozik, a hajdani római *Raetiával*. A középkori oklevelek egységes képet mutatnak: *latinus* formában fordulnak elő személynevek, illetve a római időkből származó romanizált helyneveket is megtalálhatjuk. Ami viszont majdnem teljesen hiányzik, az a germán eredetű nevek jelenléte. Szerencsénkre Szent Gál (Sankt Gallen) kolostorának könyvtárában rengeteg magánoklevél található, olyan adatokkal, amelyek a széles körben használt népi latin, illetve protoromán nyelvre vallanak (153–162. o.).

Klaus Dietz (†) képet ad az angol helyzetről. A germánok (angolszászok/ vikingek) több hullámban érkeztek Angliába, de ennek ellenére megmaradt egy jelentős kelta lakosság, amelynek jellegzetes települései légifelvételek alapján ma is könnyen észrevehetőek. Kelta helynevek különösen nagy számban Wales keleti határán és Északnyugat-Angliában találhatóak. E lakosság megnevezéséhez egyaránt használatosak voltak a *brettas*, illetve *wealas* szavak, amelyek számos helynévben előfordulnak. A brit kelták esetén a romanizálódás folyamata korántsem ért el olyan szintet, mint a kontinentális Európában, így kelta nyelvek napjainkig fennmaradhattak. A *wealas* helynévképző elem így megtarthatta eredeti jelentését, az érthetetlen *kelta* nyelven beszélő egyénre használták az angolszászok, az *idegen* megjelöléseként. A modern *Wales/welsh*, *Cornwall*, illetve a Brit Szigetekről mai Franciaországba költöző *bretonok* népeve mind visszavezethetők a *wealas/brettas* fogalmakra (163–176. o.).

Georg Holzer írja le a román nyelv kialakulásának folyamatát, amely során a *latinus* és a szláv keveredett, létrehozva egy egyedülálló és mégis jellegzetesen újlatin nyelvet. A *vlach* népnév az általános vélemény szerint eredetileg a germánokról került át. Jelentése kettős: a román nyelvet beszélő, illetve a pásztorkodó életmódot folytató személy, de mindkét jelentés váltakozott az évszázadok során. A mai korban a *vlach* szó sok szláv nyelvben *itáliai* jelentéssel bír (177–181. o.).

Mihailo St. Popovic elkalauzol bennünket Macedóniába, ahol úgyszintén éltek vlachok. A nyári és téli legelők feltérképezésével, illetve a *katunok* (a vlachok törzsi élőhelyei) azonosításával térképre vetíthető lehetséges életterük. Kombinálva a vlachokra utaló helynevekkel tisztul a kép. Látható, hogy sok még a teendő ezen az eddig elhanyagolt területen, hogy valós képet kapjunk a vlach jelenlétről a térségben (183–196. o.).

Johannes Kramer filológus szemmel tekint a románokra használt népevekre. A románok esetén a *vlach* egy idegenek által használt megnevezés. A kisebb aromán népcsoportok néha saját magukra is használják a megnevezést. A *romanus*ból származó román népnév 1577-ben fordul elő először Coresi diakónus zsoldároskönyvének utószavában. Coresi XVI. századi tárgovištei (tirgovicsi) származású román nyomdász, fordító volt, aki Brassóban, később pedig Szászsebesen tevékenykedett; az ő nyomdáiból kerültek ki az első román nyelvű könyvek (197–203. o.).

Michael Metzeltin ráirányítja a figyelmünket Románia országnevére. Minden ország neve kellőképpen motivált, rendelkezik asszociációkkal. Mi a helyzet Romániával? Metzeltin áttekintést ad a régen használt nevekről, mint pl. Havasalföld, illetve Moldva, megmagyarázva, hogy a ma használt országnév miért volt jó választás: utal az antik Rómára, a *romanus+ia* kombináció korántsem ismeretlen (pl. Romagna, Olaszország), hangsúlyozásában pedig mind a franciához, mind a göröghöz kapcsolódik, illetve kifejezi ezzel az egy szóval az ország egységét is (205–219. o.).

Johannes Kramer visszatekint a *latinus* szó hosszú történetére és konstatálja, hogy csak az Alpok térségében egy, a *latinus* szóból kép-

zett nyelvnev maradt fenn, és pedig a *ladin*, ahol az újlatin és német nyelvű közösségek egymással földrajzilag határosak. A ladin nyelv két régióban fordul elő, Engadinben és a Sella hegységben. A megkülönböztetés érdekében érdemes a Sellában használt tájszólásokra a *dolomit latinról* beszélni, a *ladint* pedig az engadini változatokra használni.

Az Osztrák Tudományos Akadémia műve igazi csemege az érdeklődő nyelvészek, illetve a nyelvészet iránt érdeklődő történészek számára, ugyanakkor alapos német nyelvtudást igényel a kötet megismerése.

Sajnálatos, hogy Magyarország kimaradt ebből az összehasonlító műből, pedig a hazai történetírás már korán foglalkozott a témával, gondoljuk csak Auner Mihály és Karácsonyi János munkásságára. A mi esetünkben a római időkből visszamaradt *latinus* lakosságról aligha lehet szó, inkább a középkori vallon/francia bevándorlásról beszélhetünk. Nem játszhatott a migráció szerepet máshol is? Ha figyelembe vesszük a magyarországi ismereteket, felmerülhet a gyanú, hogy a *walchen* végződésű helynevek migráció során jöhettek létre: feltűnő a megjelenésük a püspöki székhelyek körül.

Úgy vélem, hogy talán egy differenciáltabb modellel kellene operálni, egyaránt helyet adni a migrációs hatásoknak, és figyelembe venni azt a lehetőséget, hogy a Dunántúlon is maradhatott a római időkből *latinus* identitást fenntartó lakosság. Izgalmas kérdések merülnek fel a kötet kapcsán.

Walter Pohl – Ingrid Hartl – Wolfgang Haubrichs (Szerk.): *Walchen, Romani und Latini – Variationen einer nachrömischen Gruppenbezeichnung zwischen Britannien und dem Balkan* (Walchen, Romani és Latini – egy csoportmegjelölés variációi a poszt-római időkből Britannia és a Balkán között). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bécs, 2017. 273 o.

Nicholas Paul Tayler

A huszita forradalom

Jelen recenzió célja bemutatni Petr Čornej *Husitská revoluce* (A huszita forradalom) című munkáját. A szerző több neves csehországi egyetemen is tanított, amik közül elsősorban a prágai Károly Egyetemet érdemes kiemelni. Kutatási érdeklődése a késő középkorra, azon belül is a XV. századi huszitizmusra koncentrál elsősorban. A *Husitská revoluce* kötet előtt több monográfiában is foglalkozott a huszita háborúk időszakával, ezek közül talán a *Jan Žižka* című könyvét (2019) érdemes kiemelni, ami a most bemutatott mű előtt két évvel jelent meg és a címben jelölt hadvezér életét mutatja be. Az utóbbi években elsősorban hadtörténeti munkái jelentek meg – a szakterülete is elsősorban a késő középkori cseh/huszita hadtörténetre esik –, ezért is érdekes a *Husitská revoluce*, mivel ez inkább a szélesebb közönségnek írott, általános, összefoglaló jellegű tudományos munka.

A *Husitská revoluce* címet korábban más szerzők is használták, ilyen például *František Michálek Bartoš* (1889–1972),¹ vagy *František Šmahel* (1934–) történészek,² így feltételezhető, hogy a Petr Čornej tudatosan ezek hatására választotta ezt a címet. Terjedelmét és tartalmi megközelítését tekintve azonban nem a korábbi munkákkal akar vitába szállni, sokkal inkább egyfajta szintetizálást érezhetünk az olvasás közben, ami leginkább az általános megközelítésben nyilvánul meg. A kötetben nem száll nyíltan vitába a korábbi álláspontokkal, de a szerző saját meglátásait közli a témában.

A könyv fizikai megjelenését tekintve A5-ös méretű, kemény kötéses, 192 oldalas, tehát nem a legnagyobb terjedelmű munka, amit

1 František Michálek Bartoš: *Husitská revoluce*. 1–2. Nakladatelství Československé Akademie Věd, Prága. 1965.

2 František Šmahel: *Husitská revoluce I-IV*. Univerzita Karlova, Prága. 1993–1995.

a szerző valaha kiadott. A borítón középkori alakokat láthatunk, többek között a cseh oroszlán és egy táborita harcos ábrázolása is felfedezhető. A szövegre szintén jellemző, hogy korabeli és későbbi festmények és piktúrák tarkítják a szöveget.

Az első két fejezet a huszitizmus kialakulásáról, Husz János tanairól, illetve mártírhaláláról szól, bevezetve ezzel témát. Alapjaiban véve tartalmazza Husz János téziseit (illetve azok előzményét, röviden bemutatva John Wycliffe tanait), illetve a konstanzi zsinat eseményeit. Érdekesség, hogy a szerző fogalomhasználata szerint nem Husz János fellépését nevezi forradalminak, hanem a halála után kialakult csehországi állapotokra és eseményekre használja ezt, aminek csúcsa az első prágai defenesztráció volt.³

A 3–7. fejezetben a kelyhesek és táboriták szétválását, valamint a katolikus-huszita ellentétet mutatja be a szerző. A polgárháborús viszonyok ismertetésére komoly figyelmet fordít, a későbbiekben a konfliktusok alapjára visszautal ugyan, de a megoldási kísérleteket kevésbé domborítja ki. Külön figyelmet fordít Tábor városára, illetve az itt letelepedő radikális táboritákra. Véleményem szerint a táboriták leírása sokkal realisabb, mint ahogy az a XX. századi cseh historiográfiára jellemző volt. Egyszerre jellemzi a huszitizmus fennmaradásának alapjaként, illetve a (polgár)háborús helyzet kialakulásának fő okozójaként a radikális, nézeteiben erősen elfogult táboritákat. Ebbe a *status quo*-ba helyezi bele a IV. Vencel cseh király (1378–1419) halálát követő polgárháborús viszonyokat, a szélsőséges husziták térnyerését immáron Jan Žižka vezetésével, illetve a már ekkor kialakuló ellentétet a mérsékelt kelyhesek és a radikális táboriták között. Természetesen a leghíresebb huszita zsoldosvezér is kap egy külön fejezetet, ami alapvetően összefoglalja annak korábbi életét, illetve a forradalomban vállalt szerepét, elsősorban a hadtörténeti eseményekre fókuszálva.

A Jan Žižkával szembenálló, másik fő karakter, Luxemburgi Zsigmond magyar és német király is kap egy saját fejezetet, amiben a leginkább a cseh trónörökös addigi magyarországi és birodalmi uralkodását, politikáját, valamint a valláshoz való viszonyát írja le. A

³ Ld. 22–23. oldal.

szerző sokkal kevésbé ellenségesen írja le Zsigmondot, mint ahogy az a cseh történészek köreiből korábban általános volt: Čornej egyenesen kijelenti, hogy Zsigmond viszonya a katolikus egyházzal és a pápával közelebb állt a huszitizmushoz, mint bátyjának, IV. Vencelnek, pedig a cseh emlékezetpolitika utóbbihoz sokkal pozitívabb imázst köt, mint Zsigmondhoz.⁴

A huszita háborúk kirobbanását ismertető rész után a kötetet két fő részre lehet bontani. Az egyik ezek közül a husziták elleni kereszties hadjáratokkal foglalkozik. A hadjáratok eseményei mellett azok körülményeire, illetve hatásaira hívja fel a figyelmet, majd vonja le a konzekvenciákat. A Zsigmond-kori huszita háborúkat három részre különíti: a kezdeti vagy védekező szakaszra (1420-tól az évtized közepéig), az expanziós szakaszra (az 1420-as évek közepétől 1431-ig), illetve a befejező szakaszra (1431-től 1434-ig). Az egyes szakaszokat külön tárgyalja, ám egyik sem kap kifejezetten nagy hangsúlyt. A szerző jellemzően a hadtörténettel foglalkozik – arra építve fel az eseménytörténetet –, azonban általánosan is vizsgálja a szóban forgó időszakot. Erre példa, hogy némiképp megtöri a könyv dinamikáját egy-egy diplomácia- vagy társadalomtörténettel foglalkozó fejezettel. Erre példa a „Királykeresés” (*Hledání krále*), vagy a „A hatalom stabilizálása” (*Mocenská stabilizace*) című fejezet.⁵ Az előbbi inkább diplomáciatörténettel, míg utóbbi a husziták csehországi hatalmának stabilizálásával foglalkozik, és egyfajta belső konszolidációs folyamatot mutat be.

A másik – terjedelmét tekintve talán a leghosszabban kidolgozott – része a kötetnek a kezdeti – sikertelen – hadjáratokat követő időszak. A Cseh Királyságon belüli térnyerés, valamint az ezekkel közül egy időben kezdődő huszita expedíciós hadjáratok részletesebb bemutatást kapnak a korábbiaknál. A cseh expanzióról szóló részben nem kapott helyet a Magyar Királyságba irányuló betörések története, illetve az 1428–1432 közötti nagyszombati huszita fennhatóság ismertetése, annak ellenére, hogy a Cseh Királyságon kívüli ideiglenes hódítások közül ez volt az egyik legjelentősebb.

4 Ld. 133–134. oldal.

5 Ld. 58–67., illetve 108–117. oldal.

A szerző továbbra is általánosan írja le az eseményeket, nem centrál kizárólag se a társadalom-, se a politika-, se a hadtörténetre. Időben nagyjából a XV. század közepéig halad, vagyis nemcsak a Zsigmond-korra szorítkozik, de az 1437 utáni időszakra csak egy fejezetet szánt „Mérleg és kilátások” (*Bilance a výhledy*) címen. Tartalmi szempontból a huszita forradalom értékelését, illetve annak továbbélését boncolgatja, egyfajta összegzőképpen.

Érdekessége a könyvnek, hogy minden fejezet végén egy – olykor a magyar történettudományban kevésbé ismert – „főszereplőről” készített rövid életrajzi bemutatást, Jan Žižkától kezdve Jan Rokycanán át a kevésbé ismert Mikuláš z Pelhřimováig, kiemelve a fontosságukat a forradalom és háborúk alatt vagy után. (Mikuláš z Pelhřimova, mint a huszita egyház szervezője csak később, az 1440–1450-es években válik fontos személylé, a latinul írt történeti és teológiai munkájáról ismerhetjük.)

A cseh–magyar kapcsolatok a rövid háborús eseménytörténetet leszámítva terjedelmesebben nem kerülnek elő, ennek ellenére a kései Zsigmond-korral foglalkozó, had- és diplomáciatörténettel foglalkozó kutatóknak tartogathat hasznos információkat és meglátásokat. Az egyetlen hátránya a kötetnek, hogy cseh nyelven publikálták, így azok, akik legalább középszinten nem bírják a nyelvet, nehezen tudják majd használni.

Maga a kötet leginkább ismeretterjesztő munkának sorolható be, azonban a szakirodalmi jegyzékére tekintve is láthatjuk, hogy kevésbé a hétköznapi embereknek, mint inkább történészeknek, történelmet tanuló egyetemistáknak szól, ennek ellenére ajánlom mindazoknak, akik a cseh nyelvet tanulják, vagy annak ismeretében szeretnének egy általános betekintést nyerni a huszitizmus történetébe.

Petr Čornej: *Husitská revoluce* [A huszita forradalom]. (Stručná historie) Nakladatelství Paseka, Praha. 2021. 192 o. ISBN: 978-80-7637-189-7

Varga Imre Solt

Az ismertetés a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-2-III kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

„Ha lenne egy tanára, aki megmutatja...” –

I. Jakab vallási nézetei William Crichton olvasatában

Thomas McCoog a teológia és vallástörténelem igen elismert kutatója, munkásságában kitüntetett helyet foglal el a reformáció, a jezsuita rend, illetve a koraujkori Anglia valláspolitikájának története. McCoog tanulmánya arra a korabeli szóbeszédre keresi a választ, miszerint I. Jakab (1603–1625) titkon katolikus hitre tért. A szerző vizsgálódásának középpontjában William Crichton (1535–1617), jezsuita szerzetes két emlékirata áll. Az első dokumentum 1580 körülre datálható, amikor Jakab még csak Skócia királya volt, a második pedig a híres lópor-összeesküvés (1605) utánra tehető.

A tanulmány első szerkezeti egységét, a bevezetést, a szerző kérdések sokaságával nyitja meg. Van-e igazság a szóbeszédnek mögött? Vajon megtette Jakab? A kérdések mellett a szerző kifejti, hogy a történészek és kutatók hajlamosak gyorsan és felszínesen átsiklani Jakab katolikus hit iránti érdeklődésén. A tanulmány legnagyobb erénye, hogy a szerző szembesíti az olykor egymásnak ellentmondó adatokat, majd ezek mérlegelése alapján saját szintézist hoz létre és nem hagyatkozik teljesen Crichton elfogultságára, aki még a lópor-összeesküvés után is bízott Jakab katolikus hitre térésében. A bevezetés során a szerző ismerteti a skót örökösödés körülményeit, bemutatja a gyermek Jakab királyt körülvevő befolyásos embereket és eseményeket, illetve cselszövéseket, amelyeknek fő célja a hatalom megszerzése volt. McCoog a bevezetőben bemutatja Robert Persons (1546–1610) jezsuita papot, akinek nevéhez fűződik a jezsuiták angol missziójának megalapítása, s akinek felhasználta levelezéseit a kutatásához. Ebből kiderül, hogy Persons 1580-ban hasonlóan vélekedett Jakab vallásosságáról, mint Crichton, vagyis úgy vélte, hogy

az uralkodó hajlik a katolikus hit felé. Mi több, Persons úgy gondolta, hogy kulcsfontosságú lenne Jakab katolikus hitre térése annak érdekében, hogy Anglia és Skócia újra katolikus országokká váljanak. A szerző összegyűjti Persons indokait Jakab megtérésére, ezek között szerepel az anyja (a katolikus Stuart Mária) iránti odaadás, a biztonság keresése a protestánsokkal szemben, akik összeesküvéseket szöttek az ifjú király ellen, illetve az angol trónra kerülés reménye is.

A fentiek ismertetése után a bevezetés alfejezete következik, *De missione in Scotiam pro conversione regis* (A skóciai misszióról a király megtérítése érdekében) címmel. A szerző úgy véli ezt a beszámolót nem Crichton készítette, csupán jóváhagyta, ám ez az első korabeli leírás, amelyben felmerül Jakab király megtérésének lehetősége. A beszámoló dátummal nincs ellátva, ám a szerző a vizsgálat eredményeként az 1580-as éveket határozta meg. A fejezet McCoog vizsgálódásának eredményeit mutatja be, bemutatja azon személyek sorát, akik Skóciában és Franciaországban hozzájárulhattak Jakab katolikus hitre téréséhez. A szerző a leírás alapján ismerteti azokat a körülményeket is, amelyek a Stuart uralkodót ebbe az irányba mozdíthatták. A szerző a jezsuita misszió tagjainak kilétét kutatja egy hosszabb szakasz során és részletesen ismerteti a módszert is, amelyet alkalmazott. Ebből kiderül, hogy Crichtont és Edmund Hayt bízták meg a misszió vezetésével. A beszámolóból rájövünk, hogy a Jakab megtérítését célzó küldetés egyfajta ellenreformációs támadássá nőtte ki magát Anglia ellen, melynek célja Jakab angol trónra juttatása volt.

A tanulmány következő fejezetének középpontjában maga William Crichton áll. Miután a szerző bemutatta Crichton életújtát, ismerteti a sikertelennek mondható misszió körülményeit, a különböző eseményeket, amelyek megingatták a Jakab katolikus hitre terítésébe vetett hitet. Ezek közül kiemelendő az 1582-es összeesküvés a skót uralkodó ellen, amikor is Gowrie grófja fogságba ejtette a királyt majdnem egy évre. Egy utolsó reménnyel teli próbálkozás után, Crichton visszatért Európába. Azonban továbbra is Jakab mellett érvelt és igyekezett elérni a spanyolok támogatását az ügy sikerességéhez. Itt a szerző kifejti, hogy ekkoriban szinte semmi nem szólt amel-

lett, hogy Jakabot vonzaná a katolikus hit, egyedül a manipulációt emeli ki, mivel Jakab úgy vélte, hogy segítené angol örökösödését a katolikus támogatás. Crichton lelkesedését viszont erősítette, hogy Annáról, Jakab feleségéről, többen is úgy vélték, hogy kétségtelenül katolikus hitre tért. A lelkes jezsuitát az sem ingatta meg a királyba vetett hitében, hogy Robert Abercrombie (1536–1613), a jezsuiták skóciai előjárója jelentéseiben egyértelműen a király katolikus hitre térése ellen szólt. Ám, ezek ellenére is Rómából jóváhagytak egy újabb missziót Jakab megtérítésére. A szerző itt bemutatja a második misszió időpontját befolyásoló körülményeket, amelyek közül a fordulópont Erzsébet királynő halála volt, hiszen ezt követően Jakab Anglia uralkodójává vált. Kezdetekben Jakabnak több vallási csoporttal is meg kellett küzdenie angol királyként. A katolikusok, puritánok és természetesen Anglia protestáns többsége is nagy elvárásokat támasztott a király felé. Jakab eleinte toleráns volt a katolikusokkal, igyekezett segíteni helyzetüket, ám 1604-ben kiutasította a jezsuitákat az országból. Jakab jezsuita támogatói még erre is úgy reagáltak, miszerint óvatosan kell eljárnia a királynak, nehogy kedvezőtlen politikai helyzetbe keverje magát. A következő év vége, ahogy a szerző megfogalmazta, az optimizmus végét jelentette. A katolikus fanatikusok által szervezett löpor-összeesküvés után Jakab nem kedvezhetett többé a felekezetnek.

A következő alfejezet a második misszióról fennmaradt dokumentumot taglalja, amely eredetileg címmel nem rendelkezett, ám a szerző a *Si doctorem haberet qui ei commonstraret* (Ha lenne egy tanára, aki megmutatja) felütéssel ismerteti az emlékiratot. A szerző úgy véli, hogy ez a dokumentum az 1606-ban törvénybe iktatott új, a katolikusoktól elvárt hűségeskü előtt íródott. A szerző szerint Crichton ebben az emlékiratban Jakab kálvinizmus iránti ellenszenvét emelte ki a katolicizmus iránti fogékonyságának jeleként. A fejezet részletes betekintést nyújt az olvasó számára Jakab és a kálvinizmus kapcsolatáról, Crichton feljegyzéseit is felhasználva. Ismerteti a mély ellentét gyökereit, eredményeit és főbb eseményeit. Ezek közül kiemelte az 1584-es „fekete törvényeket”, amelyek megerősítették a püspöki, episzkopális rendszert Skóciában ezzel korlátozva a kálvinista Kerk hatáskörét.

A következő jelentősebb esemény az 1604-es Hampton Court-i konferencia, amely a puritánok „Ezer pap kérvényére” (*Millenary petition*) adott válasznak tekinthető. Ekkoriban Crichton úgy vélte, hogy Jakab jóval ellenségesebb magatartást mutatott a puritánok felé, mint a katolikusok irányába. Crichton érvei mellett felsorolta, hogy Jakab ezen a gyűlésen hosszasan taglalta, hogy gyermekkorra óta gyűlöli a kálvinistákat, mivel teljesen elutasítottak mindent, amit korábban a katolikusok használtak. Ahogy a szerző is kiemeli, innen származik Jakab egy híressé vált mondata „Ha püspök nincs, király sincs”. A szerző nem csak Crichton elfogultságára hívja fel a figyelmet, hanem pontatlanságára is, ahogy ő fogalmazott „Crichtont megréfélt az emlékezete”, ugyanis összekeverte a Hampton Court-i konferencián elhangzottakat a király parlamenti beszédével, mely március 19-én hangzott el. Ám erről tudjuk, hogy az egodokumentumok esetén ennek több oka is lehet, lehetett ez pusztán véletlen és Crichton tényleg csak összekeverte az időpontokat, vagy lehetett szándékos is, valamilyen céllal. Crichton további eseményeket sorolt fel, amelyek alátámasztják meglátásait Jakabbal kapcsolatosan, és végül úgy zárta le az emlékiratot, hogy orvosolható lenne Jakab viselkedése és vallásossága „ha lenne egy tanítója, aki megmutatja neki az utat”. A szerző emiatt a gondolat miatt adhatta meg ezt a címet a második dokumentumnak.

Az utolsó fejezet a következtetéseket mutatja be. A szerző igyekszik választ adni a bevezetés során feltett kérdéseire. Komoly volt-e Jakab kacérkodása a katolicizmussal? Volt-e valaha is lehetőség rá, hogy áttérjen a katolikus hitre? Crichton korábban említett nézeteit többen is osztották, miszerint a király fogékony a megtérésre, és van esély erre, ha találnak mellé egy tanítót. Jakab király saját korának egyik legműveltebb uralkodója volt, így a szerző megállapította, hogy ehhez méltóan tanítójának egy teológiai éleslátással rendelkező embernek kellett volna lennie. A szerző azonban úgy véli, hogy erre Jakab fiatalkorában lett volna a legtöbb lehetőség, azonban a későbbiekben az események sorozata, mint például Stuart Mária kivégzése, a Stuart-utódlás biztosítása és az Erzsébet megbuktatására irányuló szövetkezések elvonták a katolikus egyház figyelmét erről

a lehetőségről. Az 1590-es évek során olybá tűnik, mintha Jakab próbálkozott volna a katolikus egyházzal közeli kapcsolatot építeni, ám ez a szerző szerint inkább mondható stratégiának, mintsem valós célnak. Ennek egyfelől a skót református egyházzal, a Kirkkal szembeni harc lehetett az oka, később pedig az angol trónért folytatott kampány. A szerző kiemeli, hogy a jezsuita renden belül sem volt egyetértés Jakab őszinteségét illetően. Sokan úgy vélik, hogy az 1606-os eskü, amit az angol udvar katolikusaitól az uralkodó elvárt, véget vetett Jakab és a katolicizmus kapcsolati lehetőségeinek. Függeléként a szerző csatolta a tanulmányhoz a két emlékiratot eredeti, latin nyelven, ezzel lehetőséget kínálva az érdeklődők számára az alaposabb tanulmányozáshoz.

Thomas McCoog munkája hiánypótló a Jakab királyt övező kutatások terén, mivel a Stuart uralkodó valláspolitikája és egyben valóságának kérdése is kevésbé kutatott téma. McCoog tanulmánya mindamellet, hogy bemutatja az olvasó számára a korszak fontosabb angliai jezsuitáit, összefoglalja az uralkodó életében előforduló meghatározó eseményeket, amelyek befolyásolhatták döntéshozatalait és viszonyát a vallással. Továbbá, a tanulmány erénye, hogy erősíti az ego-dokumentumok forrásként való felhasználását a kora újkori kutatások mezején is. William Crichton emlékiratainak elolvasására, hogy elfogultnak és mondhatni naivnak bizonyultak, hasznos információforrások, mivel összefoglalják a korszak eseményeit, fontosabb szereplőivel együtt.

Thomas McCoog: *Converting a King: The Jesuit William Crichton and King James VI and I* [Megtéritei a királyt: A jezsuita William Crichton és VI. és I. Jakab király]. *Journal of Jesuit Studies* 7 2020. 11–33. o.

Kiss Viktória Ilona

LEGÚJABB KOR

Csempészett idegenek: dél- és kelet-európai (illegális) bevándorlók a kanadai–amerikai határon a két világháború között

Történeti szempontból a magyar (és tágabb értelemben a dél-, közép- és kelet-európai) kivándorlással foglalkozó szakirodalom gyakran, és érthető módon, az 1870-es évek és az első világháború közötti időszakra, illetve az Egyesült Államokba irányuló népmozgásra fókuszál, hiszen ekkor és ide érkezett a legnagyobb számú, több millió bevándorló a régiókból. Napjaink migrációval kapcsolatos vitái sokszor az illegális bevándorlás kérdése köré szerveződnek, a deportálás, mint lehetséges megoldás, a határvédelem és korlátozások fontossága központi szerepet kapnak, miközben a bevándorlókat (vagy azok bizonyos csoportjait) gyakran jellemzik nemkívánatos, veszélyes személyekként vagy akár bűnözőkként. *Ashley Johnson Bavery* könyve e két csomópont között képez egyfajta hidat: egyrészt a szerző ott kezdi vizsgálódásait, ahol sok korábbi írás lezárul (az 1920-as években), másrészt pedig jól rávilágít arra, hogy a mai migrációt érintő viták nem teljesen új keletűek és előzmény nélküliek.

Sőt, ezek egyértelmű gyökerekkel rendelkeznek már az 1920-as években is, bár akkor elsősorban az USA északi határára és az oda a kvótatörvények után érkező dél- és kelet-európaiakra vonatkoztatva. Johnson Bavery a száz évvel korábbi eseményeket boncolgatva érdekfeszítő stílusban mutatja meg, hogy a szigorú amerikai bevándorlási korlátozások hogyan implementálódtak az amerikai–kanadai határon a két világháború között. Rávilágít, hogy a változások következtében miként jelentek meg az Európából érkező bevándorlók társadalmi teherként, illegális migránsként, vagy akár terroristaként az akkori közgondolkodásban és mindezek miatt milyen mértékű diszk-

riminációt kellett elszenvedniük, illetve hogyan befolyásolta mindez kilátásaikat, életkörülményeiket, stb.

A századforduló jelentős ki-, illetve bevándorlási hulláma számottevő gazdasági, társadalmi és kulturális hatással volt, mind a küldő, mind pedig a fogadó országokra, amely hatásokat sokan, sokféle megközelítéssel tanulmányoztak már. Az Egyesült Államok egyértelműen a legvonzóbb célpont volt más országokkal, akár a szomszédjaival is összehasonlítva és sokat profitált az ide érkező nagyszámú bevándorlóból. Ugyanakkor a korábban nem tapasztalt migrációs hullám egyre több ellenzőt is szült és határozott szigorításokhoz vezetett. 1882-ben a kínaiak bevándorlását korlátozták az ún. *Chinese Exclusion Act* révén, de a századfordulót követően a sokszor nemkívánatosnak tekintett kelet-európaiak is számos szigorítással szembesültek. 1917-ben az olvasási képességüket tesztelték egyfajta szűrőként, majd végül a nativista hangoknak engedve 1921-ben, majd 1924-ben olyan kvóta rendszert vezetett be az Egyesült Államok, amely véget vetett a tömeges bevándorlásnak. Ugyanebben az időszakban az északi szomszéd, Kanada relatíve nyílt bevándorlási politikát folytatott a nyugati területei benépesítése érdekében, így az USA-ból kizárt európaiak ezen ország felé fordulhattak: néhányan, mint új hazára, míg sokan egy átmeneti állomásként tekintettek az országra, ahonnan illegális módon juthattak be az Egyesült Államokba. Az USA bevándorlási politikája így közvetlen hatással volt Kanadára is, és alapvetően átstrukturálta a korábbi migrációs folyamatokat, amelyeket ez a kötet is jól illusztrál a Detroit–Windsor határterület vonatkozásában.

Johnson Bavery könyve tehát több szempontból is számos újdonsággal kecsegtet. Egyrészt nem a nagy bevándorlási hullámra, hanem az 1920-as és 30-as évekre összpontosít, ezen belül pedig a dél- és kelet-európai bevándorlók helyzetét elemzi, ráadásul teszi ezt Amerika-közi megközelítéssel a kanadai-amerikai gazdasági, politikai és munkajogi összefonódásokra reflektálva. Mindezek mellett különös figyelmet szentel az illegális bevándorlás kérdésének is, amely eddig kevésbé kutatott témát jelent, főleg olyan alaposággal és kontextusban, ahogy azt Johnson Bavery teszi. Az eddig kevésbé vizsgált

kérdéseket kiterjedt kutatás támasztja alá, így a könyv a terület kutatóinak és a téma iránt érdeklődő általános közönségnek is élvezetes olvasmányt nyújt.

A kötet egyik erőssége, hogy a szerző többféle szempontból elemzi a migráció helyi, országos és nemzetközi megnyilvánulási formáit. Nemcsak az amerikai politikát, de a kanadai döntéseket is ismerteti, ráadásul azt fejtegeti, hogy milyen szerepet játszanak a helyi szervezetek és döntéshozók az egyes magasabb szintű intézkedések (lásd a kvótatörvény) konkrét megvalósításában. A Detroit–Windsor régióban jól kirajzolódik, hogy a szövetségi döntések hogyan csapódnak le helyi szinten és hogyan jelenik meg a bevándorlás témaköre helyi, regionális, nemzeti és nemzetközi szintéren egyaránt. Bár elsősorban dél- és kelet-európai bevándorlókat vesz górcső alá, hasznos összehasonlításokat találunk a mexikói, arab vagy afro-amerikai érkezők tapasztalataival is. A kötet megmutatja, hogy az európaiakra sem mindig tekintettek legális, kívánatos bevándorlóként és végig vezeti, hogy az általuk tapasztalt diszkrimináció hogyan befolyásolta munka- és életkörülményeiket, illetve stigmatizálásukat.

Magával ragadó történetmeséléssel, a szerző számos korabeli dokumentumot, jelentést, újságcikket és bevándorló történetet ismertet meg az olvasóval, számos etnikai csoporthoz (orosz, magyar, lengyel, olasz stb.) kapcsolódóan, amellyel igyekszik áthidalni a régió nyelvi sokszínűségéből adódó különbözőségeket (igaz ez még akkor is, ha ebbe becsúszik néhol egy-egy pontatlan hivatkozás, mint például, amikor az *Amerikai Magyar Hepszabára* (sic.) chicagói lengyel lapként hivatkozik, 63. o.). A bemutatott személyes történetek nemcsak érdekességként, szövegkitöltőként szolgálnak, hanem felhívják a figyelmet arra is, hogy a statisztikák, kvóták, nagy számok mögött milyen valós emberi sorsok és döntések rejtőznek. A szerző a kanadai és amerikai bevándorlási politika áttekintése mellett szentelhetett volna több figyelmet arra is, hogy hogyan reagáltak az európai országok az amerikai eseményekre, szabályozásokra, hiszen az ottani döntések is nagyban befolyásolták a kivándorlókat. Bár röviden foglalkozik ezzel a szerző az 59. oldalon, a későbbiekben nemzetközi együttműködés keretében ez az aspektus is tovább erősíthető

kenne, megvizsgálva hogyan befolyásolták a migrációs útvonalakat a dél- és kelet-európai régió országainak intézkedései az USA és Kanada politikája mellett.

A könyv hét fejezete részletesen bemutatja a bevándorlási törvények, korlátozások alakulását, azok alkalmazásának kérdését, illetve a 20-as, 30-as évek szélesebb kontextusában mindezek percepcióját. Az első három fejezet az 1921 és 1929 közötti időszakra, és a kvóták implementálásának folyamatára összpontosít, míg a többi egység a gazdasági világválság időszakát veszi górcső alá. Ez az időszak általában kevesebb figyelmet kap az első világháborút megelőző nagy kivándorlás és a II. világháborút követő korszak között (amelybe természetesen az 1956-ot követő események is beletartoznak). Az első és egyben leghosszabb fejezet kifejezetten erős alapot biztosít a könyv többi részéhez, ami egyben hasznos referenciaként szolgálhat mindenki számára, aki az amerikai bevándorlás története iránt érdeklődik. Nem csak kizárólag az amerikai intézkedéseket ismerhetjük meg, de az azzal kapcsolatos állami apparátust (például határvédelmet) is, illetve azt, hogy a kvóták hatására hogyan alakult ki az embercsempészet és illegális bevándorlás az USA–Kanada határon, illetve azt, hogy a korábban inkább csak szimbolikus határ a két ország között hogyan vált valódi választóvonalá. Mindez a magyarokat is érintette, az illegális bevándorlás kapcsán több beszámolót is ismerünk, amelyekhez hasonló Johnson Bavery is említ. Csakúgy, mint a könyv többi részében, itt is megfelelő egyensúly van a szövetségi törvények áttekintése és a között, hogy ezek hogyan csapódtak le a munkaadók, határőrök és maguk a bevándorlók tapasztalataiban. Vagyis megérthetjük azt, hogy hogyan is kerültek lokálisan megvalósításra a szövetségi korlátozások és milyen hatása volt ezeknek magukra a közösségekre. Kifejezetten hasznos forrás ez a fejezet, illetve az egész könyv a bevándorlásellenes, nativista hangok történetének jobb megértéséhez. Érdekes betekintést kapunk olyan szervezetek életébe, mint a Ku-Klux Klán (KKK) vagy annak kanadai megfelelője (CCC), illetve más hasonló szervezetek (*Daughters of the American Revolution*, *Black Legion*) tevékenységeibe. A fejezet felvonultatja és körüljárja azon negatív megnevezéseket, amelyekkel a

dél- és kelet-európai bevándorlókat illették, úm. nemkívánatos, nem preferált, nagy valószínűséggel közteherré váló. Ezekhez a könyv további részeiben egyéb, legtöbbször diszkriminatív jellegű címkék csatlakoznak.

A 2. fejezet alapvetően azt a kérdést válaszolja meg, hogy a különböző európai bevándorló csoportok hogyan próbálták a rájuk vonatkozó kvótákat magasan tartani és eltávolítani magukat az illegalitás stigmájától. A fejezet kifejezetten jól mutatja be, hogy mennyire másként tekintettek Észak-Amerikában az észak- és nyugat-európai, illetve dél- és kelet-európai bevándorlókra (ami jól megmutatkozik a deportálások, ellenőrzések számában és intenzitásában is), illetve ez mennyire más lehetőségekkel ruházta fel a két régió képviselőit (akár határátlépés tekintetében is). Ezek a különbségek még nyilvánvalóbbá válnak a 3. fejezetben, amely a határvidéken ingázók életét elemzi, illetve rávilágít arra, hogy a határ szabad átlépése sok szempontból egy angol–kanadai kiváltság volt, ahol az etnikai háttér fontos szerepet játszott abban, hogy ki hogyan mozoghat a két ország között.

A következő négy fejezet a gazdasági világválság időszakát tanulmányozza, ami óriási változást hozott mindkét észak-amerikai ország bevándorlási politikájában és a bevándorlók percepciójában egyaránt. A munkanélküliség alakulása negatívan hatott a migrációra is, és még szigorúbb deportálási és bevándorlási szabályokhoz vezetett az állampolgárok munkája és juttatásai védelme érdekében. Ebben a részben erősebb a detroiti fókusz, ugyanakkor a szerző jól bemutatja, hogy hogyan fonódnak össze munkajogi, jóléti társadalmi kérdések, a bevándorlás és a nativizmus, és a korszak kihívásai nyomán milyen új negatív elnevezések ragadtak a dél- és kelet-európai bevándorlókra: kommunista (6. fejezet) és jóléti csaló (7. fejezet).

A kifejezetten jól megírt bevándorlási politikai áttekintés mind az USA, mind pedig Kanada vonatkozásában, illetve az erre adott helyi reakciók részletes megvitatása új betekintést nyújt a migrációval foglalkozó szakemberek számára, miközben az általános közönségnek is élvezhető olvasmányt biztosít. Valószínűleg éppen abból kifolyólag, hogy a kötet többféle olvasónak is igyekszik megfelelni, a

szerző néha kissé repetitív, fontos események, definíciók több ponton is megjelennek, ismétlődnek. Az egyes fejezetek külön-külön témákat boncolgatnak, de szervezen összekapcsolódnak, hivatkoznak egymásra és szép egyensúlyban van a nemzeti, nemzetközi és helyi döntések vizsgálata. Johnson Bavery egy eddig kevesebb figyelmet kapó időszakot, területet és csoportot mutat be, és ezáltal ad újfajta betekintést számos olyan témakörbe, mint például az illegális bevándorlás az 1920-as években a kanadai határ felől. Ma már inkább az USA déli határáról és az onnan érkező, elsősorban spanyolajkú bevándorlókról szól az amerikai migrációs vita, Johnson Bavery ugyanakkor hatékonyan megmutatja, hogy a „bevándorlók országában” zajló vita alaptézisei nem új keletűek, a maihoz hasonló retorika volt jelen száz évvel ezelőtt is, akkor az északi határ és a dél- és kelet-európai bevándorlók kapcsán. Johnson Bavery mindezek által arra is felhívja a figyelmet, milyen fontos visszatekinteni és tanulni a múlt eseményeiből, reflektálni azokra, ő pedig mindehhez alapos kutatással alátámasztott, érdekesítően megírt könyvvel járul hozzá.

Johnson Bavery, Ashley. *Bootlegged Aliens: Immigration Policy on America's Northern Border* (Csempészett idegenek: bevándorlási politika Amerika északi határán). Philadelphia: U of Pennsylvania P, 2020. 278 o. ISBN 9780812252439.

Venkovits Balázs

A kutatás a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az FK 143388 pályázat finanszírozásában valósult meg. A recenzió angol nyelvű verzióját a *Hungarian Journal of English and American Studies* folyóiratban adják ki.

A brit stratégia és Magyarország a második világháború első szakaszának végéig

Ritkán fordul elő, hogy az angol nyelvű historiográfiában Magyarország megkülönböztetett helyet foglaljon el. Emiatt is külön örvendetes *Becker András* nemrégiben megjelent könyve, amely a magyar–brit kapcsolatokat vizsgálja a második világháború előtti időszakban és a háború első éveiben 1941 végéig. Becker András, a magyar történészek fiatalabb generációjához tartozik. Ez a könyve akkor jelent meg, amikor a bloomingtoni (Indiana, USA) Department of Central Eurasian Studies, Indiana University, vendégkutatója volt 2016–2021-ig.

Közép-Európa stratégiai fontossága mindig is megkérdőjelezhetetlen volt a kontinens történelmében, különösen a huszadik században, így nem véletlen, hogy számtalan kutató fordította figyelmét ennek a térségnek a szerepére és sorsára az első világháborútól egészen a hidegháború végéig. Ennek a trendnek egyik új gyümölcse Becker András könyve is. Az érdeklődés érthető, ugyanis ez a térség stratégiai megkerülhetetlen volt, sőt sokszor elsődleges fontosságú volt a nagyhatalmak számára, amelyek közül kiemelkedik Nagy-Britannia. A szigetországnak régóta az európai hatalmi egyensúly megőrzése volt egyik legfontosabb külpolitikai célja, hiszen így tudott a „tengerek királynője” gyarmatbirodalmára és az abból adódó busás anyagi és geopolitikai előnyökre szert tenni. Ebből a szempontból tehát méltán volt fontos a közép-európai térség a britek számára, és ritkán volt ez fontosabb, mint a második világháború idején.

A Duna-menti országok Hitler hatalomra kerülésétől és Németország ismételt megerősödése után, tehát 1933-tól arra készítette a briteket, hogy egyre inkább regionálisan gondolkodjanak és nem

külön-külön országoként, függetlenül attól, hogy azok korábbi szövetséges nemzetek (Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia) vagy ellenségek voltak (Magyarország és Bulgária). Ezek az államok meghatározó fontosságú tényezővé váltak a brit stratégiai gondolkodásban mind a második világháborút megelőző években, mind a háborús évek első éveiben tapasztalható erőfeszítések alatt. A könyv értelemszerűen 1941-ig vizsgálja a brit politikát – amely közel sem volt lineáris a tárgyalt időszakban –, hiszen ekkorra szakadt meg a közvetlen diplomáciai kapcsolat Nagy-Britannia és néhány itteni ország között. Ennek oka az volt, hogy ezen az országok vagy elvesztették függetlenségüket a német birodalmi terjeszkedés következtében, vagy mert a britek hadat üzentek nekik pont azért, mert a náci Németországot segítették.

A szerző először szélesebb keretek között tárgyalja az 1938-ig tartó éveket, majd a fejezetek egyre szűkülő időszakot tárgyalnak egyre nagyobb mélységben. Ennek a módszertani megközelítésnek az az oka, hogy Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia nemzetbiztonsági kérdése szorosan összefüggött a magyar revízió sikerének kérdésével, és mivel a fokozatos német támogatással ez egyre inkább megvalósulni látszott, a briteknek a térségre vonatkozó elgondolásai is meginogtak, és a második világháború első harmadában újra kellett strukturálni nézőpontjukat.

Természetesen mindez az elhibázott békerendszerből fakadt, amely annyira instabil régiót hozott létre – mind gazdasági, mind nemzetbiztonsági, mind kisebbségi vagy éppen kulturális szempontból. A britek az 1920-as években még abban az illúzióban ringathatták magukat, hogy a versailles-i békerendszer, illetve a Népszövetség keretei – kiegészülve a locarno-i biztonsági paktummal 1925-ben – elegendő stabilitást nyújthatnak a kontinensen. Eközben az utódállamok, köztük a könyv szempontjából különösen fontos Magyarország, a perifériára szorultak: a Londont elért információk sokszor elégtelenek voltak, illetve személyes szűrőn keresztül érkeztek, így nem volt semmilyen stratégia vagy brit kezdeményezés a „magyar kérdés” és a dunai térség problémáinak rendezésére. A britek sokáig megelégedtek azzal, hogy csak figyelik az eseményeket. Igazából az

1929-ben megindult, és az 1931-től tragikussá váló világgazdasági válság kényszerítette ki a britekből, hogy komolyabban foglalkozzanak a dunai térséggel, amelynek országai gazdasági és kereskedelmi szempontból szorosan egymásra voltak utalva. De sem a bilaterális, sem a nagyhatalmi együttműködés nem hozott sikert, vagy legalábbis komoly áttörést ezen a téren. És a Németországban 1933-ban bekövetkezett politikai változással – Hitler hatalomra jutásával – a helyzet csak kritikusabbra fordult. Az osztrák kancellár, Engelbert Dollfuss, majd a jugoszláv Sándor király meggyilkolása 1934 folyamán végleg elbizonytalanította a briteket abból a szempontból, hogy érdemes-e, és egyáltalán lehetséges-e a Duna menti regionális megbékélés nagyhatalmi összefogással való kikényszerítése.

A brit magyarpolitika mindenesetre felismerte ugyan a magyar revíziós igényekből adódó instabilitást, az viszont teljesen egyértelmű volt London számára, hogy csakis négyhatalmi eszközökkel lehet bármilyen megoldást találni, és amíg ez nem valósul meg, addig „a kérdést figyelmen kívül lehet hagyni, és a szőnyeg alá söpörni”. (46. o.) És mivel a legfontosabb cél az egyre erősödő Németország kordában tartása volt, Becker jól mutat rá arra az ellentmondásos brit külpolitikára, amely a harmincas évek közepére alakult ki. Egyfelől Németországgal egyfajta kiegyezésre törekedett London, másfelől viszont a dunai térséget kívánta felhasználni arra, hogy kordában tartsa a németeket. A szokásos magyar irredentizmus, a kisantant ettől való félelméből táplálkozó elzárkózása, és a szovjetek kiszámíthatatlan nemzetközi szerepvállalása miatt mindez nem lehetett sikeres út. Az olasz agresszióval (Abesszíniában 1935 őszén) végleg nyilvánvalóvá vált, hogy a Népszövetség nem tudja betölteni a kollektív biztonságra vonatkozó hivatását, míg az angolok (a franciákkal egyetemben) kesztyűs kézzel bántak Benito Mussolinival, nehogy a németek oldalára tereljék az olaszokat. A Duna menti kis államok, köztük prominensen Magyarország, viszont végleg kiábrándultak a népszövetségi útból, és a földrajzilag minél közelebb fekvő nagyhatalomban látták a lehetséges kiutat, ami Budapest esetében egyértelműen egyre inkább Berlin volt. És mivel 1936 tavaszán a németek bevonultak a Rajna-vidékre, a britek minden korábbi elképzelése a

Duna-térség vonatkozásában gyakorlatilag csődöt mondott, és inentől kezdve elsősorban a kontinens nyugati felére koncentráltak. Keleten megelégedtek azzal, hogy maximum apró és racionális revíziót tudnak elképzelni, de Neville Chamberlain miniszterelnökségével megkezdődött a megbékéltetésnek ismert történelmi folyamat: a britek a háború elkerülésének érdekében hajlandók voltak elismerni és elfogadni a német követeléseket abban a reményben, hogy Hitler megelégszik az így kapott engedményekkel, és nem kívánja teljesen felrúgni a status quo-t.

Az első konkrét esettanulmány a dunai térség brit stratégiáját illetően az 1938-ban bekövetkezett csehszlovák krízis, illetve annak következtében kialakult helyzet, amire a mai napig az elhibázott brit politika klasszikus példajaként tekintenek a történészek. Mint jól ismert, az első világháború után majd három millió német került az újonnan megalakított Csehszlovákia fennhatósága alá. Amikor Hitler már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy merészebb lépésekre szánja el magát, először annektálta Ausztriát (Anschluss – 1938 március) majd elhatározta, hogy ismét a „haza” részévé teszi a Szudéta-vidéken élő németeket. Mint Becker rámutat, a brit külpolitika 1938 folyamán két ellentétes irányba húzott és a csehszlovákiai magyar és lengyel kisebbség problémáját Berlingen keresztül látták és értékelték. Mivel Münchenben Hitlernek sikerült elérnie a célját, a magyarok előtt is megnyílt az út, hogy a szlovákiai magyarok egy jelentős része ismét Magyarországhoz tartozzon, amit a britek elfogadtak, mint ahogy azt is, hogy ebben a témában a német-olasz kettős döntson, szemben azzal a négyhatalmi döntéssel, amit a szudétanémetek ügyében alkalmaztak. De mire a németek 1939 márciusában bekebelezték a maradék cseh részeket és Csehszlovákia megszűnt létezni, a britek már a náci Németország elleni konfrontációban gondolkodtak. Rövid időn belül garantálták Lengyelország és Románia függetlenségét, de az utóbbi állam területi sérthetlenségét éppen a frissen alakult Teleki-kormányra való tekintettel nem vállalták, így remélve, hogy Magyarországot is megnyerhetik egy németellenes keleti tömb részévé. Mint Becker megállapítja, „Magyarország jelentős szerepet játszott a britek németellenes számításaiban a müncheni

egyezmény után”, de „a magyar kisebbségi kérdés és a magyarok állandó területi ambíciói hátráltattak bármilyen szorosabb kapcsolatot London és Budapest között” (107. o).

A könyv negyedik fejezete először a második világháború kitöréséig tartó időszakot tárgyalja. 1939 márciusa után a britek a megbékéltetés nyilvánvaló kudarcából tanulva a feltartóztatás politikáját próbálták alkalmazni Németországgal szemben, amiben Lengyelország és a dél-kelet-európai térség országai játszották volna a főszerepet, de elsősorban a magyar és a bolgár revizionista törekvések ezt keresztülhúzták. Jugoszlávia és Románia ugyanis – hasonlóan a térség többi országához – egyformán félt a náci Németországtól és a kommunista Szovjetuniótól, illetve attól, hogy egy esetleges, a magyaroknak vagy bolgároknak tett területi kedvezmény hova vezethet, így a britek minden erőfeszítése ellenére sem csatlakoztak az angol-török szövetséghez.

Becker részletesen kifejti a magyar esetet: a magyaroknak a revízió volt a legfontosabb szempont, különösen Erdély vonatkozásában, ezért ezzel lehetett volna őket közelebb édesgetni a britekhez. De mivel a britek garanciát vállaltak Románia függetlenségére, nem elégíthették ki a magyar területi igényeket – és nem is nagyon akarták. A háború kirobbanásával megindult a „furcsa háború” (phoney war), amely a következő év tavaszáig tartott, amikor is Németország megtámadta Nyugat-Európát. Addig a britek a Duna-térségben először a propaganda erejére próbáltak támaszkodni, amely vajmi kevés eredményhez vezetett, mert „hiányzott belőle az egyértelmű stratégia, és csak gyenge ellenlépésnek volt tekinthető a német aktivitáshoz képest” (159. o.).

Magyarországgal pedig az volt a britek problémája, hogy Budapestről nem érkeztek egyértelmű jelzések az ország németekkel, illetve britekkel kapcsolatos viszonyát illetően, amit eleve megterhelt a magyarok egyre intranszigensebb revizionista vágya Romániával kapcsolatosan. Becker nyomára bukkant, hogy 1940 januárjában a britek nyomást gyakoroltak a románokra, hogy azok legyenek engedékenyebbek a magyar revíziós igényeket illetően, de a túlzott magyar vágyak lehetetlenné tették ezt a megoldást, így a regionális együttműködés brit terve ismét kudarcot vallott.

A zárófejezet az 1940 márciusától az 1941 áprilisáig tartó időszakot tárgyalja. A végpont evidens: Teleki Pál öngyilkossága és a magyar segítséggel megindított német támadás a Britannia szövetségének számító Jugoszlávia ellen. Ellentétben az általánosan elfogadott nézettel, miszerint Magyarország 1940 novemberében történt csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez vezetett a Budapesttel szembeni brit vélemények végleges megromlásához, Becker úgy érvel, hogy ez már tavasszal megtörtént. A Brenner-hágón tartott márciusi Hitler-Mussolini találkozó közvetlen következménye volt, hogy áprilisban a Teleki-kormány úgy döntött, engedi a német hadsereget átvonulni saját területén Románia ellen, amennyiben ez Erdély visszaszerzését eredményezi. Ez csak megerősítette azon brit féltelmeket, hogy a magyarok a revízió érdekében szövetkeznek a németekkel. Ezzel brit olvasatban a magyarok a Balkánon szőtt terveiket is meglékeltek, és innentől kezdve kifejezetten ellenséges érzülettel viseltettek Budapest iránt.

Miután Franciaország és Nagy-Britannia megalázó vereséget szenvedett 1940. május-június során a nyugati hadszíntéren, a britek csak egyre közvetetebb módon próbálták érdekeiket érvényesíteni a térségben. Magyar vonatkozásban természetesen Erdély kérdése volt a legmeghatározóbb, amiben a britek a románok pártját fogták mind az első világháborús reflexek, mind az akkori stratégiai megfontolások miatt. A nyár végén Hitler által eldöntött második bécsi döntés egyrészt egyik felet, sem a magyart, sem a románt nem elégítette ki, másrészt pedig a britek diktátumnak nyilvánították a terület ilyen felosztását, és a románok pártját fogták a magyarokkal szemben. Mint Becker megállapítja, ami egyben könyvének fő konklúziója is, hogy a térségre különösen igaz volt, hogy „a brit külpolitikát a történelem szűk értelmezése, a jelenből fakadó felesleges kalkulációk, a nemzeti jellemzők általánosításra alapuló és sztereotipikus értelmezései határozták meg” (223. o.).

Mindenesetre a második bécsi döntéssel kapcsolatos brit reakció előrevetítette a háború utáni területrendezést is. És hiába szakította meg Nagy-Britannia Romániával is a diplomáciai kapcsolatokat, miután az országot német hadibázisnak minősítette, ez a magyarok

megítélésben nem sokat változtatott, és 1941. április elején már hazánkkal szemben is ezt a lépést alkalmazták. Háborút azonban nem akartak hirdetni, és ezt csak az év végén tették meg, azt is szovjet nyomásra, akikkel július eleje óta szövetségi viszonyban álltak. A háború előrehaladtával azután egyre inkább a szovjet érdekek és követelések élveztek elsődlegességet a Dunai térségben, és a brit külpolitika régióra vonatkozó tervei teljes kudarcba fulladtak.

A nagyon gazdag primér kutatásra alapozott monográfia elsődleges fontossága abban rejlik, hogy ezt a széles, Németország keleti határaitól egészen a Balkán déli végéig terjedő térséget nemigen vizsgálták ez idáig egységben a brit külpolitika szempontjából, különösen a tárgyalt időszakban. Remélhetőleg születik magyar nyelvű változat a könyvből, mert nagy szükség lenne rá, hogy minél többen megismerhessék a szerző kutatásainak a könyvben található eredményeit, és az abból leszűrt helytálló következtetéseket.

Andras Becker, *Britain and Danubian Europe in the Era of World War II, 1933–1941* (Britannia és a Duna-menti Európa a II. világháború idején, 1933–1941). London, Palgrave Macmillan, 2021. xxiv + 276 o.

Peterecz Zoltán

Szubkultúra és társadalom a szovjet „Szigetvilág”¹ (1924–1953)²

Mark Vincent, a University of East Anglia (UEA) oktatója, az orosz/szovjet bűnözővilág kutatója, egy témájában meglehetősen újszerű kötettel gazdagította a Gulág-irodalmat. Bár szerencsére egyre több tudományos munka lát napvilágot Gulág-témában, azok javarészt általánosságban vagy gazdasági oldalról mutatják be a szovjet „Szigetvilágot”.³ Vincent azonban a 2020-ban íródott *Criminal Subcultures in the Gulag. Prisoner Society in the Stalinist Labour Camps 1924–1953* című monográfiájában,⁴ ahogy címe is mutatja, a kényszermunkások életét alapjaiban befolyásoló bűnügyi szubkultúra témájában találta meg azt a pontot, amelyre felfűzi írását, igyekszik bemutatni, hogy a kényszermunkások milyen körülmények között éltek, hogyan alkalmazkodtak új, korlátozott életkörülményeikhez, milyen jellegű rituálék, szokások léteztek körükben, milyen szerepet töltek be életükben a szerencsejátékok és a tetoválások.

Jelen monográfia úttörő vállalkozásnak számít a Gulág témát, különösen is az ottani szubkultúrát kutatók körében. Vincent átfogóan, kezdve az 1920-as évek közepétől egészen az 1950-es évek elejéig kronologikusan, stílusában, valamint szerkesztésében nagy igénnyel

1 A „Szigetvilág” elnevezést A. Szolzsenyicin Gulág-túlélőhöz köthetjük, aki ezzel a kifejezéssel próbált utalni arra, hogy a Gulág milyen sok lágerkomplexumból, táborból, telepből állt.

2 A recenzió a MOSZT (Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport) keretein belül, illetve az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-22-3-II-PTE-1434 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

3 Lásd: Czéh Zoltán: A Gulag, mint gazdasági jelenség. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2003.; Anne Applebaum: A Gulag története I. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.; Галина М. Иванова: История Гулага 1918-1958. Социально-Экономический и политико-правовой аспекты. Наука, Москва, 2006.

4 2015-ben íródott *Cult of the 'Urka': Criminal Subculture in the Gulag, 1924–1953* című doktori disszertációjának könyvformájú, átdolgozott változata.

mutatja be a rabok társadalmát, szubkultúráját, az egymással, illetve örökkel való kapcsolatukat. Munkája megírásához a különféle szakirodalmakon kívül memoárokat, gyűjteményeket, újságokat, filmeket vett alapul. A szerző javára szolgál, hogy Dancig Szergejevics Baldajev, Gulág folklórkutató munkái közül többet is felhasznál,⁵ ugyanis azok segítenek abban, hogy még átfogóbb, illetve vizuális képet kapjunk a rabok egymással való bánásmódjáról, önkifejezési szokásairól. A szerzőt dicséri az is, hogy a börtönszöveg kifejezések eredeti orosz változatát is megadja. Ami egy kicsit nehezíti az olvasó munkáját – legfőbbképpen, ha az illető nem tud oroszul – hogy a kifejezéseket a későbbiekben általában csak oroszul adja meg, így idővel már könnyen összemósódhatnak az egyes kifejezések az olvasó fejében. Ugyanakkor könnyebbséget jelenthet, hogy a kötet végén szerepel egy idegen szavak jegyzéke.

Mint említettem, a kötet Vincent disszertációjának átdolgozott változata. A kötet hiányossága, hogy a kutatói kérdés megfogalmazását követően nem mutatja be a Gulág bűnözői szubkultúrájának historiográfiáját. Holott magában a PhD-munkában amellet, hogy a szubkultúra témát is érintő primer forrásokat – köztük naplót –, szak- és szépirodalmi munkákat⁶ ismertet röviden, utalást tesz egy filmre is, mégpedig a későbbiekben ismertetendő Peter Weir-féle 2010-es *Út a szabadságba* c. alkotásra.

Vincent a bevezető fejezetben többek között rövid átfogó képet ad a szovjet kényszermunkatáborokról, a bűnözői szubkultúra Gulág memoárokból való megjelenéséről, vizsgálja, hogy kik voltak a „49-esek”⁷. A felvezetés után Vincent bemutatja, hogy a XVIII. szá-

5 Danzig S. Baldaev: *Drawings from the Gulag*. London, 2010.; *Словарь тюремно-лагерно-благного жаргона*. Москва, 1991.; *Russian Criminal Tattoo Encyclopaedia*, 3 Vols. London, 2006-08.

6 Lásd: Aleksandr Solzhenitsyn: *One Day in the Life of Ivan Denisovich*. London, Penguin Classics, 2000., *The Gulag Archipelago, 1918–1956: An Experiment in Literary Investigation*. 3 vols. New York, Harper Perennial, 1991.; Jacques Rossi: *The Gulag Handbook: An Encyclopaedia Dictionary of Soviet Penitentiary Institutions and Terms Related to the Forced Labour Camps*. New York, Paragon House, 1989.

7 Főleg felnőtt férfiakból álló csoport volt, melynek tagjai nagyrészt oroszok voltak, emellett valós vagy vélt kapcsolatot ápoltak a táboron kívüli bűnöző világgal. A „tekintélyesebbek” a nagyvárosokból származtak, és az ottani bűncselekményekhez kötődtek. Igyekeztek tevékenységeiket folytatni a lágerekben. Sokukat analfabétának tekintették, sokat ittak, kártyáztak. VINCENT 2020, 1–3.

zadtól a korai szovjet korszakig miként változtak meg a kriminalitás reprezentációi, a két rezsim hogyan alakította ki és át a visszaeső bűnözők „képét”. Rávilágít arra, hogy a visszaesők viselkedési rituáléi ugyanazoknak a módszereknek – például fogolydaloknak – köszönhetően terjedtek. Igyekszik bizonyítékokkal alátámasztani, hogy a büntető törvénykönyv legfontosabb alapelvei még akkor is érvényben voltak, amikor a társadalmi háttér alaposan megváltozott. Mark Vincent szerint a 20-as években a nők körében erősödni látszott a bűnözői hajlam, olyan „területeken jelennek meg”, ahol korábban a férfiak domináltak.

A továbbiakban – részben túlélők visszaemlékezéseire alapozva – a lágerbe történő utazás, illetve érkezés pillanata, az akkor átélt megpróbáltatások és az integrálás folyamata kerülnek napirendre. Vizsgálja, hogy a kezdeti gyötrelmek fizikailag, pszichésen, vizuálisan milyen hatást gyakoroltak a rabokra. A különféle okok miatt elítélt, különböző háttérrel rendelkező kényszermunkások számára rendkívül meghatározó volt a kapcsolatok kialakítása, a rabtársadalomba való beavatás, befogadás, hiszen ezek mind befolyásolták túlélési esélyeiket. A kialakult csoportosulások – elsősorban az urkák körében –, vagy egyes tábor esetében a nők férfiakkal való kapcsolat-kialakítása biztonságérzetet adott, elkerülhették a bántalmazásokat, ugyanis, ha egy rab – nemétől függetlenül – egy előnyös státuszban lévő köztörvényessel alakított ki szexuális kapcsolatot, akkor a többi rab nem merte megközelíteni saját testi épségének megóvása érdekében. Ez a fejezet bemutatja azt is, hogy a büntetőjogi/börtönjogi kódexhez való hűség miként hasonlítható össze és állítható szembe más büntetőjogi és bűnözői csoportokkal.

A következő fejezetek egyöntetűen demonstrálják, hogy sem a Gulággal kapcsolatban született tudományos munkák, sem a memoárok nem fordítanak kellő figyelmet a büntetési rituálékra, az olyan szubkulturális formákra és vizuális, verbális kommunikációs módszerekre – tábori zsargon, tetoválás és kártyajáték –, amelyek számos alapvető funkciót tölthetnek be a kényszermunkások életében. Így Mark Vincent ezeknek a jellemzőknek, szokásoknak szentel komoly figyelmet, amelyekhez felhasználja a Gulág-folklórkutató, Dancig

Baldajev által készített rajzokat és börtön, tábori szlengszótárt. A szerző szerint azért van szükség mélyfúrásokra a rituálék témájában, mert azokkal komoly korlátokat állítottak a „csoportból kilépni vágyók” elé – részben annak érdekében, hogy biztosítsák az összetartást és szolidaritást – és üzeneteket közvetítettek rabtársaik felé.

A tetoválások alapos analizálására pedig azért van szükség meg-látásom szerint, mert azok identifikáló jelleggel bírtak – és általában bírnak ma is –, kifejezték viselőjük érzelmi és gondolatvilágát, vágyait és reményeit (például szabadulás utáni vágyakozást), családi állapotát, a tábori hierarchiában elfoglalt helyét, veszélyességének mértékét, elítélésének okát, letöltendő büntetésének hosszát és még sorolhatnánk. Valamennyi szimbólum egyedi jelentéssel bírt – a hierarchia minden egyes szintjének megvolt a maga szimbólumköre, amelyből választhatott –, és ahogy Vincent írja munkájában, alapve-tő szerepet töltöttek be a légerekben a „kollektív emlékezet” kiala-kításában.

A kutatók, illetve a téma iránt érdeklődők számára pedig segítsé- get jelentenek a rabok mindennapi életéről való átfogóbb ismeretek szerzésében. Éppen ezért örvendetes, ahogy a szerző részletesen be- mutatja a tábori, elsősorban férfi „tetoválóművészetet”. Felvázolja, hogy milyen céllal és témában születtek a test ezen díszítő elemei, megismerjük a tetoválások néhány típusát és azok jellemzőit, illetve, hogy kik – például mely korosztály tagjai, milyen nemi identitásúak stb. – tetováltatták magukat és milyen arányban. Vizsgálja, hogy a fiatakorúak mikor és milyen indokkal varrattak tetoválásokat – kö- rülbelül 43 százalékuk 14–15 évesen, sokan első elítélésükkor vagy még otthon szerezték első tetoválásaikat, illetve voltak köztük olya- nok, akik amellet, hogy életük egy fontos eseményét akarták rögzí- teni, voltak, akik unalomból, vagy mások utánzása miatt díszítették testüket ilyen formában. Sajnálatos ugyanakkor, hogy a szerző kevés képet közöl a tetoválásokról, holott, mint ahogy a bibliográfia is mu- tatja, a szerző felhasználta Baldajev tetoválásgyűjteményeit. Ahogy a folklórkutató is megfogalmazza, a tetoválások „beszédese”, rendkí- vül kifejezőek, ezért még szemléletesebbé és érthetőbbé tették volna a képek a vizsgált témát. Emellett bár a női tetoválásokról is szó esik,

az ő körükben jellegzetes motívumokról sem igen láthatunk képet, noha Baldajev valamennyi gyűjteménye révén megtudhatjuk, hogy a nők mely testrészükön viseltek tetoválásokat – és mint ismeretes, az egyes testrészeken más-más jelentéssel bírhattak a motívumok –, milyen szimbólumok jelentek meg az anyák, fiatakorúak, leszbikusok és prostituáltak között és azok milyen jelentéstartalmat hordoztak.

A szerző rovására írható, hogy Baldajevet csak, mint az MVD (Belügyminisztérium) őrnagyaként említi, és nem írja le, hogy a kutató számára mi tette lehetővé, hogy a lágerekbe, illetve börtönökbe bebocsájtást nyerve, megfigyeléseket végezve feljegyzéseket, rajzokat készítsen a rabok életkörülményeiről, a velük való bánásmódról, a büntetésmódokról, illetve az identitást kifejező tetoválásaikról. A burját származású Baldajev, mint rendőr ezredes a Gulágon nem mint őr, hanem mint folklorkutató kapott engedélyt kutatásai elvégzésére. Gyakran ápolónak öltözve elegyedett beszélgetésbe a kényszermunkásokkal az orvosi szobában, majd rajzokat készített tetoválásaikról. Ugyanakkor igazat kell adnunk Vincentnek azzal kapcsolatban, hogy Baldajev tetoválási gyűjteményeinek használata felvet némi problémát, hiszen bár egyedülálló forrásoknak tekinthetők, megnehezíti a kutatók dolgát a kategorizálásoknál, amiatt hogy sok tetoválás nincsen pontosan datálva, és Baldajev nem minden esetben jelölte meg, hogy egy adott szimbólum mely foglyok körében volt közkedvelt – esetleg tiltott.

A szerző részletes képet fest le arról is, hogy a rabok milyen módon játszották ki a tábori személyzet tagjait annak érdekében, hogy bizonyos illegális tevékenységeket – például szerencsejátékot – űzhessenek. Így részben Varlam Salamov révén a kényszermunkások életében sokszor meghatározó szerepet betöltő kártyajáték kerül a középpontba. Az olvasó megismerheti a kártyalapok elkészítésének módját, a kártyajátékok típusait, szerepét, az adósságok törlesztésének módjait és azok ki nem fizetésének következményeit. Megtudjuk, hogy a cárizmus idején Szahalinon⁸ a kártyajátékoknak is megvoltak a saját szerepkörei, így a krupié, a szakértelemmel bíró „játékos”, valamint az új tag. Szahalinon egyfajta beavatási szertartásnak szá-

⁸ A „szerencsejáték helyszínét” Anton Csehov kis Monte Carlónak nevezte.

mított, bár talán inkább csak arra használták fel a kényszermunkások, hogy adósságba taszítsák új rabtársaikat. Ugyanis, ha valakinél nem volt pénz vagy étel, akkor a játék folytatásához át kellett adnia ruháit és minden nála lévő tárgyat. Egyes foglyok egyébként bevételt szerezhettek a kézzel készített kártyák eladásából vagy kölcsönadásából. Azokat, akik nem kártyáztak, így nem vállaltak fel kockázatot, olcsó embernek (*gyesovij cselovjek*) nevezték. Velük szemben a tapasztalt bűnözők minden cselekedetét a szerencsejáték irányította, – Dmitrij Lihacsov szavával élve – azt írja Vincent, hogy olyan volt számukra ez a fajta játék, mint az „idegrendszerükön keresztüláramló elektromos áram”. Bármikor készen álltak a játékra, hiszen minduntalan maguknál tartották kártyapaklijaikat. A győzelmeket többen is a bűncselekmények elkövetéséhez kapcsolódó „jó érzéshez” hasonlították – egy zsebtolvaj például azt írta le visszaemlékezésében, hogy a nyereség számára épp olyan élvezetet nyújt, mint amikor a börtönélet előtt eltulajdonított egy pénztárcát.

Bár Vincent munkája elsősorban a férfi kényszermunkásokra fókuszál, több ponton, így itt is adalékra tehetünk szert a nőkre vonatkozólag. Mint ismeretes, a nők nemi adottságuknál fogva sokkalta kiszolgáltatottabb helyzetben éltek a táborokban, mint férfi rabtársaik. Állandóan ki voltak téve a nemi erőszak lehetőségének, semmi be nem vették női mivoltukat, tárgyának, egyfajta játékszernek tekintették őket. Az örök kártyázás közben ugyanis gyakran megtették ténnek a női rabokat, a győztes „megkapta” a vesztes fél női brigádjának egy részét egy meghatározott időre. Megtudjuk, hogy voltak olyan nők is, akik ugyanúgy kedvelték a kártyázást, mint férfi rabtársaik. Margaret Buber-Neumann szerint Karagandában a nők csupán nadrágot, melltartót és egy, a fejükre tekert színes sálát viseltek a játék során. Ténnek gyakran saját ruháikat tették meg, amit, ha elveszítettek, másokéval pótolták.

A monográfia előnyös vonásai közé tartozik, hogy utolsó fejezetként rövid összefoglalót ad a Sztálin halálát követő, Gulágon történt eseményekről. Bár meg kell jegyeznünk, hogy a cím – Bűnözői szubkultúra a Gulág után – pontatlan, hiszen a történetek összefoglalását 1954-el kezdi, holott a Gulágot csak 1960-ban számolták fel.

Ugyanakkor örvendetes, hogy tárgyalja az 1953 után bekövetkezett változásokat, a visszaesőket, az új eljárásokat. Bizonyos historiógráfiai vonatkozások megjelennek a fejezet végén, hiszen a szerző képet fest arról is, hogy milyen dalok és egyéb alkotások keletkeztek a hatvanas évektől kezdve napjainkig a tárgyban.

Megemlíti például Vlagyimir Szemjonovics Viszockijt, akiről azt írja Vincent, hogy „hozta” a folklórt, és elég meggyőző volt ahhoz, hogy még a fogvatartottakat is meggyőzze arról, hogy első kézből tapasztalta meg a Gulág borzalmait. Mint korábban említettem, a szerző ír Peter Weir 2010-es *Út a szabadságba* c. filmjéről, amely Slawomir Rawicz lengyel fogoly naplójának adaptációja. A történet szerint egy kisebb csoport szökést kísérel meg egy szibériai munkatáborból, és India felé veszi útját. A tagok között található – a filmben Colin Farrell által alakított – Valka, akire Mark Vincent memoárjában nagy hangsúlyt fektet, hiszen véleménye szerint az emberek képzeletében élő jellegzetes bűnöző képét megtestesítő férfi, aki káromkodik, kártyázik és Lenint, valamint Sztálint ábrázoló tetoválásokat visel. Mindazonáltal hozzá kell tennünk, hogy Rawicz memoárjában Valka nevű férfi nincsen a szökött foglyok között.

A munka hiányossága, hogy nem mutatja be a KVCS, azaz Kulturturno-Voszpitatyelnaja Csaszty, azaz a Kulturális-Nevelő Részleg szerepét. Emellett bár a szerző részletesen szól a politikai és köztörvényes foglyokról, többször is kihangsúlyozza, hogy őket külön-külön kell vizsgálni, utalásokat tesz a cári rendszerre vonatkozólag, valamint említi, hogy az 1920-as években folyamatosan változott a „politikai fogoly” meghatározás, ugyanakkor elmulasztja annak megemlítését, hogy a cári és sztálini rendszer politikai foglyai között fontos különbség volt. Galina Ivanovna orosz történész egyik monográfiájában⁹ leírja, hogy bár előfordult, hogy kisebb-nagyobb jelentőségű kérdésekben Sztálinnal szemben foglaltak állást, a sztálini időkben „*politikai foglyoknak*” nevezett rabok szemben a cári rezsim forradalmár foglyaival, valójában sosem képezték a rendszer ellenzékét és nem küzdöttek annak megdöntéséért. Ennek ellenére őket nevezték a „nép ellenségeinek”.

⁹ Иванова, Г.М.: *История ГУЛАГа, 1918 — 1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты*. Наука, Москва, 2006.

Véleményem szerint Vincent munkáját még szemléletesebbé tette volna, ha képeket helyezett volna el monográfiájában a Baldajev által készített *Drawings from the Gulag* c. könyvből, melybe maga Baldajev rajzolta le az általa látottakat és szerzett tapasztalatokat (lágerek felépítésével, működésével, a mindennapokkal, bánásmóddal stb. kapcsolatban). Vincent műve a lágervilág „bűnöző társadalmáról” szól, Baldajev gyűjteménye pedig rendkívül érzékletesen szemlélteti annak működését, habitusát.

Az említett hiányosságok ellenére Vincent munkája rendkívül olvasmányos, témájában újszerű, gazdag forrásbázisra épülő monográfia, mely hasznos olvasmány lehet mindazok számára, akik kutatják a Gulág-táborok szubkultúrájának világát, vagy csupán érdeklődnek a téma iránt.

Mark Vincent: *Criminal Subcultures in the Gulag. Prisoner Society in the Stalinist Labour Camps, 1924–1953*. (Bűnözői szubkultúra a Gulágon. Rabtársadalom a sztálini munkatáborokban, 1924–1953). Bloomsbury Academic, London–New York–Oxford–New Delhi–Sydney, 2020. 221 o.

Pomázi-Bárdonicsek Dominika

A Hölgly a vasútállomásról. Fialal Lányok Barátnőinek Egyesülete Svájcban

A XIX. század vége felé Európában egyre gyakoribbá vált, hogy a nők egyedül utaztak, s ez által szakítottak a korabeli női önképpel. Ezt a mobilitást a városok vasúti fejlődése tette lehetővé. A növekvő városokban ugyanakkor egyre jobban erősödtek a társadalmi problémák, mint például a kereskedelmi prostitúció fellendülése. Az olyan fiatal nők, akiknek rosszul fizető, bizonytalan állásuk volt, ki voltak téve annak a veszélynek, hogy prostitúcióra adják fejüket; akár azért, mert jobb életkörülményekben reménykedtek, akár, mert emberkereskedők és bordélyház-tulajdonosok kényszerítették erre őket. 1877-ben Josephine Butler brit szociális reformer kezdeményezésére hét európai országból 32 nő fogott össze, hogy fellépjen a prostitúció és a fehér rabszolga kereskedelem ellen. Butler különösen azt bírálta, hogy a prostituáltakat megbüntették, míg ügyfeleiket általában alig vonták felelősségre. Ebben a nemzetközi környezetben alakult meg 1886-ban a „Fialal Lányok Barátnőinek Svájci Egyesülete” (*Schweizerische Verein der Freundinnen Junger Mädchen*) – továbbiakban FJM – (S. E.). Célja az volt, hogy megvédje a visszaélésektől és a prostitúciótól azokat a fiatal nőket, akik álláskeresőként vagy turistaként utaztak Svájcba (9. o.). A könyvnek három szerzője van. *Esther Hürlimann* történész, aki a Zürichi Egyetem germanisztika, judaisztika és történelem szakán végzett, majd Oxfordban, New Yorkban és Jeruzsálemben folytatott jiddis és héber nyelvű tanulmányokat. 2014 óta a *Corporate Books pantha rei* vezető szerkesztője. *Ursina Largiadèr*, aki több, mint 15 éve foglalkozik nőtörténettel, tagja a Zürichi Női Városlátogató Egyesületnek, tanári diplomát is szerzett, de jelenleg múzeumpedagógusként dolgozik a Kyburg kas-

télyban. *Luzia Schoeck*, aki anglisztikát, történelmet és európai népi irodalmat tanult a Zürichi Egyetemen. A három történész gazdag forrásanyagon alapuló, remekül illusztrált és szemléletesen megírt könyvben dolgozta fel az egyesület történetét.

A könyv egyik erőssége, hogy a szerzők nem a szigorúan tudományos kutatást tűzték ki célul, hanem a „dokumentumok narratívájára” (11. o.) támaszkodtak, ami lehetővé teszi azt is, hogy ne csak történészek számára legyen érdekes olvasmány. Az FJM egyesületet a történetírás eddig a polgári erkölcsi mozgalom részeként, a XIX. században kialakult számos egyesület – például az úgynevezett „veszélyeztetett” („gefährdete“) és „elesett” („gefallene“) lányok– egyikeként tartotta számon, amely erősen moralizáló és társadalmilag fegyelmező orientációjú volt.¹ A szerzők szerint azonban a társadalmi fegyelemnek ez a nézete alulmarad, legalábbis az FJM esetében. A még gyerekcipőben járó szociális munka úttörőiként a haladó szellemiségű egyesület erősítette a nők önhatékonyt és önbizalmát, e mellett a nők érvényesülésének elősegítésében is fontos szerepet játszott (11. o.). Ez azért is figyelemreméltó, mert egészen a XX. század közepéig a nyilvánosságot a köztudat a férfiaknak tulajdonította.

A könyv négy fejezetre tagolódik. Az első és legátfogóbb részben a szerzők bemutatják az egyesület keletkezésének történetét, céljait és tevékenységi köreit, valamint azt, hogy hogyan alakított ki együttműködést más szervezetekkel és hatóságokkal. A fejezet bemutatja az FJM tevékenységét egészen a második világháborúig. Az egyesület – annak ellenére, hogy megalapításakor egyetlen felekezethez sem volt köthető – létrejötte után nem sokkal a nemzetközi irányultságú, protestáns világnézethez közeledett (21. o.). Az FJM és a Svájci Evangélikus Nők Szövetsége (*Evangelischen Frauenbund der Schweiz*) közt szoros volt az együttműködés. Ez az egyesület szintén elkötelezett volt a prostitúció elleni küzdelemben. De kapcsolatban állt katolikus egyesületekkel is, például a Freiburgi

¹ Lásd: Sabine Jenzer, Die „Dime“, der Bürger und der Staat. Private Erziehungsheime für junge Frauen und die Anfänge des Sozialstaates in der Deutschschweiz, 1870er bis 1930er Jahre, (Zürcher Beiträge zur Geschichtswissenschaft, Bd. 3), Köln 2014. Zur Entwicklung in Deutschland vö.: Heike Schmidt, Gefährliche und gefährdete Mädchen. Weibliche Devianz und die Anfänge der Zwangs- und Fürsorgeerziehung, Wiesbaden 2002.

Katolikus Lányvédő Egyesülettel (*Katholischen Mädchenschutzverein in Freiburg*, ma *Pro Filia*) (29. o.).

Az FJM rengeteg helyen igyekezett fellépni a prostitúció ellen, és segíteni a nőket és a fiatal lányokat, hogy ne kényszerüljenek erre a „hivatásra”. Vasútállomásokon és azok szállóin, leány- és nyugdíjas otthonokban, információs- és állásközvetítő irodákban, tanácsadó központokban, gyermekotthonokban, rehabilitációs központokban, kötő- és varrótanfolyamokon, vasárnapi egyesületeknél, jóléti központoknál, fiatal lányok számára létrehozott klubokban, valamint veszélyeztetett és emigráns lányok számára létrehozott egyesületeknél is (34. o.). Létrejött egy új kezdeményezés az úgynevezett „Bahnhofwerke” amely „SOS Bahnhofhilfe” néven ma is létezik. Ez egy egyedülálló svájci kezdeményezés, amelyet 1884-ben először Genfben, majd két évvel később Zürichben vezettek be, s ez volt az első olyan kezdeményezés, amely segítséget nyújtott az egyedül utazó nők számára. Az FJM tagjai önkéntesként segítették a pályaudvaron lévő nőket, a „Bahnhofwerke” pedig 1931-től éves támogatást kapott a Svájci Szövetségi Vasutaktól (*Schweizerischen Bundesbahnen*) (34. o.). Az FJM-nek mindig rugalmasnak kellett lennie és alkalmazkodnia az új körülményekhez. A „Bahnhofwerke” kezdetben a fiatal nők munka- és szálláskeresését segítette, az FJM-nek pedig saját otthonai és panziói voltak, később pedig a hangsúlyt a kísérő és gondozási feladatokra helyezték át.

Az első világháború fontos fordulópontot jelentett, amikor az egyesület a csapatok és a sebesültek segítségét, szállítását támogatta, később, 1956-ban és 1968-ban pedig a magyarországi és csehszlovákiai menekültek ellátását (44. o.).

A XX. század elején az állami ifjúsági jólét alakulása is hatással volt az egyesület további fejlődésére: Ez felvetette a kapcsolat kérdését az új állami –általában férfiak által uralt – és a hagyományos magán – túlnyomórészt női – jólét között (60. o.). Idővel a közösségi munka egyre fontosabbá vált, például az 1914-es berni, és az 1939-es zürichi svájci nemzeti kiállítás alkalmából (61. o.). A második világháború után újabb irányváltás következett be, és az eddig gyak-

ran alkalmazott szobalányok helyett au-pair lányokat kerestek Svájc francia részén és az Egyesült Királyságban (70. o.).

A második fejezet elsősorban az egyesület felekezeti irányultságát vizsgálja. Az alapítók protestáns családokból származtak. A társadalmi akciókban a keresztény etikára támaszkodtak, amely egyben a szocializmus ellenfogalmaként is felfogható. Különösen fontos az FJM tevékenységei közül a keresztény szabadidős tevékenységek gondozása: a szabadidős és üdülési programok létrehozásának célja mind a „fenyegetett háziasszonyok védelme – akiket a feltörekvő szocializmus kooptált (93. o.) – mind pedig az erkölcsi fenyegetés ellensúlyozása volt, például a gyakori mozilátogatások révén.

A harmadik fejezet „A barátok szabad tereket teremtenek” címmel a modernitás új helyeivel, így például a pályaudvar közösségi tereivel foglalkozik. Néhány tematikus átfedés és ismétlés található az első fejezet érveléseivel. A nők helyigényének vizsgálata azonban új meglátásokat is rejt magában, például az otthonalapítással kapcsolatos megjegyzésekben. Ilyen az első bieli Márta ház, amit később Zürichben is létrehoztak (134. o.).

A tanulmány utolsó fejezete a 21. századi fejleményekről szól: Az FJM egyesület immár 135 éves múltra tekint vissza. 1999 óta hat non-profit szervezet működik Svájcban „Compagna” néven. Legyen szó a szexmunkások biztonságos lakhatásáról, vagy a Svájcban jól ismert „Bahnhofhilfe”-ről, a Fialat Lányok Baráti Társaságának egykori szövetségének öröksége sokrétű (170. o.).

Tanulmányukban a három szerző izgalmas betekintést nyújt a szociális munka korai kezdeteibe, és ügyesen ötvözi az FJM egyesület történetét a svájci jóléti állam fejlődésével. Ezzel hozzájárulnak a gondozás területén a nők (többnyire nem fizetett) egyesületi munkájának a működéséhez, és ezzel is rávilágítanak az egyesület ellentmondásaira a fiatal nőkről és a középosztálybeli nőkről alkotott képben.

Esther Hürlimann, Ursina Largiadèr, Luzia Schoeck: *Das Fräulein vom Bahnhof. Der Verein Freundinnen junger Mädchen in der Schweiz* [A Hölgy a vasútállomásról. Fialat Lányok Barátnőinek Egyesülete Svájcban]. Zürich, Hier und Jetzt Verlag, 2021. 192 o.

Semsey Enikő

A görögországi ezredespuccs

Az Ezredesek. A görög katonai rezsim és az olaszországi terrorstratégia (Colonnelli. Il regime militare greco e la strategia del terrore in Italia) című monográfia jellegzetessége a téma nem túl gazdag nemzetközi szakirodalmában az alcímben is hangsúlyozott olasz perspektíva: a görög-olasz szerző, *Dimitri Deliolanes* az 1967-es görögországi államcsíny és az azt követő katonai diktatúra történetét főleg „Olaszország felől” nézve, és itáliai kapcsolatai fényében beszéli el. Hiánypótló jellege mellett ennek tudható be, hogy miközben az olaszországi „veszedelmes viszonyokról” sokszor inkább csak feltevéseket, hipotéziseket olvashatunk, az 1967 és 1974 közötti görögországi sötét évekről, a rezsim belpolitikájáról, struktúrájáról, működéséről, ideológiájáról, propagandájáról, cenzúrájáról, jogtiprásairól, hétköznapjairól gyakran csak külpolitikája tükrében, részlegesen értesülünk, a kínvallatások alkalmazásáról például az Európa Tanáccsal, a NATO-val és főként az Olasz Köztársaság kereszténydemokrata kormányzatával – azon belül is legkonkrétabban és legsúlyosabban Aldo Moro belügyminiszterrel – való feszültségek és konfliktusok kapcsán (181–201., 232–246. o.). Mindezzel együtt a könyv igen tanulságos képet rajzol arról az időszakról, országról, helyzetről, amelyben „a második világháború óta először történt meg, hogy a tekintélyelvű szélsőjobboldal fegyveres erőszakkal szerezte meg a hatalmat egy európai országban: Spanyolországban Franco és Portugáliában Salazar parafasiszta [sic: parafascisti] rendszerei még a második világháború előtt jutottak uralomra, korábbi történelmi korszakok maradványainak számítottak, melyeket többé-kevésbé hasznosnak véltek a hidegháború idején” (22. o.).

Deliolanes rámutat, hogy noha a demokrácia – és elnevezése is – Hellaszban született meg, a modern Görögországban a második világháború és a polgárháború utáni helyzete gyöngye, ingatag, bizonytalan, veszélyeztetett volt, a Papadopoulosz-Makarezosz-Pattakosz triumvirátus „összeesküvését a Nap fényénél” szötte, a sajtó már évekkel a puccs előtt „juntának” nevezte, csoportosulása államnak számított az államban, hadseregnek a hadseregben (99–107. o.). Külön fejezetet szentel „augusztus 4. és április 21.,” vagyis az 1936-os Metasz és az 1967-es Papadopoulosz-féle „pronunciamento” összehasonlításának, párhuzamainak, rokonságainak. Metasz a nem sokkal később hazáját megszálló Mussolini csodálója volt, a neofasiszta rezsimideológus Plevrisz pedig (a demokrácia őshazájában!) *Antidemokrata* címmel tette közzé „ideológiai kiáltványát” (108–124. o.). Ugyancsak külön-külön fejezetnyi elemzés tárja elénk a király alkalmatlanságát, gyöngeségét, gyávaságát, ostobaságait, a puccsistákkal szembeni tehetetlenségét (125–138. o.) –, aligha véletlen, hogy a katonapuccs, az ezredes-rezsim legmaradandóbb, legfontosabb öröksége a monarchia felszámolása lett – és a hidegháborús-szovjetellenes stratégiának mindent alárendelő Amerikai Egyesült Államok felelősségét, kivált a diplomáciáját vezető Kissingerét és a maró szarkazmussal „Nixon ezredesnek” aposztrofált elnökét (202–231., 418–421. o.): okkal kért 2000-ben Athénban Clinton „bocsánatot a görögöktől a Washington által a katonai diktatúrának nyújtott segítségért” (423. o.).

Az antik demokrácia bölcsője „Athén, a fasiszták fővárosa” lett a rezsimesztendőkben, kivált Olaszországba akarták az „Ezredesek”, úgymond, „exportálni forradalmukat” az állítólagos kommunista veszély és a liberál-demokratizmus valósága ellenében bármi áron, „per fas et nefas”, ezzel a jelmondattal: „Ma Görögországban, holnap Olaszországban.” 1969-ben tizennyolc országból érkezett újfasiszták részvételével nemzetközi konferenciát szerveztek, „világszervezetet” hoztak létre, (neo)fasisztákat finanszíroztak, Olaszországban egyebek közt az *Ordine Nuovo* (Új Rend) terrorista szervezetet, a demokratikus államrendet megdönteni, militarista parancsuralommal felváltani tervező „feszültségkeltő stratégiának” (*strategia della*

tensione), a „vérengző terrormerényletek évadának” (*stagione stragista*) támogatásával, melyeknek legborzalmasabb büntette a szintén 1969-es milánói, Piazza Fontana-i robbantásos tömeggyilkos merénylet lett. „A Piazza Fontana-i vérfürdő fölött ott lebegett az Ezredesek árnya”, amiképp az 1970-es Borghese-puccskísérlet fölött is (164–185., 247–280. o.). „Az öreg kontinens szélsőjobboldalában fellobbant a reménység: a demokráciák győzelme a második világháború után nem visszafordíthatatlan” (22–23. o.).

Szerencsére nem így történt, a zarnokságvárást csalódás követte. Az „Ezredesek” juntája és despotizmusa – úgyszólván papírforma szerint – egy háborús vereség, a Törökország ellen Ciprusért vívott fegyveres konfliktus miatt következett be 1974-ben: „a rezsim Ciprus partjain szenvedett hajótörést” (408–429. o.). A puccsvezéreket megpuccsolták, hogy végül, egy athéni diáklázadást követően, majd a demokratizmus visszatérével, börtönbe jussanak (365–385. o.). Noha az Olasz Kommunista Párt egyenesen Moszkvától kért segítséget a puccsveszély, a fasizmus restaurálásának fenyegetése ellen (159. o.), a szélsőjobboldali veszedelmet nem a „tűlparti” szélsőségeség, hanem maga az európai szabadelvű demokrácia szelleme, léte, ereje győzte le.

Dimetri Deliolanes: *Colonnelli. Il regime militare greco e la strategia del terrore in Italia*
[Ezredesek. A görög katonai rezsim és az olaszországi terrorstratégia]. Fandango Libri, Roma, 2019, 442 o.

Madarász Imre

KORSZAKOKON ÁTÍVELŐ ÖSSZEGZÉSEK

Az Énekek éneke értelmezés- és recepciótörténete¹

Az *A Companion to the Song of Songs in the History of Spirituality* című, a Brill Kiadónál 2021-ben megjelent tematikus tanulmánykötet az ószövetségi Szentírás egyik nagy – ha nem a legnagyobb – hatású könyvének értelmezés- és recepciótörténetét, közelebbről a keresztény spiritualitás történetében játszott szerepét tekinti át az elmúlt mintegy kétezer évre vonatkozóan, elsősorban a keresztény és zsidó vallás és kultúra keretein belül mozogva, de kitekintve a modern és posztmodern kor irodalmában és művészetében fellelhető, sok esetben világi hatásokra is. A tanulmányok közös alapkérdését leg-egyszerűbben az utolsó, „epilógusnak” szánt írás fogalmazza meg: témáján (emberi szerelem és szexualitás) és kanonikus státuszán (sugalmazottnak tekintett bibliai könyv) túl mi az az Énekek énekében, ami olyan ellenállhatatlan erővel ragadja meg az emberi képzeletet, hogy mind a mai napig hatni tud. (377. o.)

A kötet a nagynevű tudományos kiadó *Brill's Companions to the Christian Tradition (A Series of Handbooks and Reference Works on the Intellectual and Religious Life of Europe, 500–1800)* sorozatának 98. köteteként jelent meg (ezen recenzió írásakor pedig már a 105. kötet is napvilágot látott, mutatva a sorozat elevenségét és fontosságát). A *Companions* célkitűzése, hogy egy téma, témakör kutatásának legfrissebb eredményeit és megválaszolatlan kérdéseit a szűkebb tudományos kör és a szélesebb művelt olvasóközönség számára egyaránt érthető módon mutassa be, valamint ráirányítsa a figyelmet a kevésbé kutatott területekre is. Ez indokolja, hogy az Énekek éneke (és általában a keresztény misztika) könyvtárnyi irodalma ellenére is megszülethetett egy újabb áttekintés, amelynek főként teológiai

¹ Az ismertetés a NKFIH OTKA K 138280 pályázat támogatásával készült.

főiskolákon, egyetemeken oktató, különböző diszciplínákkal foglalkozó kiemelkedő szerzői már évek óta kutatják a keresztény misztika történetének valamely szakaszát, ezen belül pedig az Énekek éneke korokon átívelő hatását. A kiadvány írásai (a „Bevezetés”-en és az „Epilógus”-on túl tizenegy tanulmány, „fejezet”) a szakmai szempontok és a módszertan hasonlósága, valamint a témájuk kronológiai rendjében való elhelyezése következtében terjedemes monografikus tanulmánykötetté állnak össze.

Timothy H. Robinsonnak, a kötet szerkesztőjének bevezető tanulmánya (*Introduction*, 1–17. o.), amely összefoglalja az Énekek énekére és ennek értelmezésére vonatkozó alapvető ismereteket, nemcsak a további írások, hanem a zárófejezet megállapításaiból is sok mindent megelőlegez már. (Bizonyos ismétlődések egyébként az egész kötetre jellemzőek, ami részben a tetszőleges sorrendben is olvasható tanulmányok közös módszertanából is adódik: szinte mindegyik írás az előzményeket összefoglaló bevezetéssel kezdődik és a konklúzió megfogalmazásával végződik.) A tanulmányok célja nem magának az ószövetségi Énekek éneke textusának, hanem a szöveg történetének és hatásának tudományos vizsgálata. Robinson alapvetően négy célt fogalmaz meg a kötet egészére vonatkozóan: bevezetést adni az Énekek éneke keresztény fogadtatásának gazdag és bonyolult történetéhez, az ókortól egészen 1800-ig; vizsgálni azokat a témákat, amelyek a nagy hagyomány kutatásán belül alulreprezentáltak maradtak (pl. a női látnokok tevékenysége); újraértelmezni a befogadástörténet kutatásának néhány korábbi megállapítását (pl. Órigenésszel kapcsolatban); vizsgálni a kommentárokon és prédikációkon túl a kevésbé kutatott műfajokat, médiumokat is (pl. levelek, költemények, vizuális művészeti alkotások, funkcionális tárgyak, textilek).

A Salamon királynak tulajdonított Énekek éneke („Salamon énekei”) az ókori Közel-Kelet erotikus szerelmi költészetének rövid gyűjteménye, amelynek az eredete homályos, szerzősége, befogadói közössége, műfaja, poétikai sajátosságai, kanonikussága egyaránt vitatott, ami a könyvvel kapcsolatos (tudományos) elméletek sokaságát hozta létre, annál is inkább, mert maga a szöveg látható vallási vagy teológiai tartalommal nem rendelkezik, Isten nevét sem említi

sehol. Ennek ellenére a Kr. u. 2–3. századtól kezdve a keresztény és a zsidó misztikának egyaránt fontos forrásává vált, és központi szerepet játszott a keresztény misztika és spiritualitás történetében. Ugyanakkor – ahogy Robinson már az *Előszó*ban megfogalmazza, és több tanulmány is foglalkozik vele – ez a hatás nem korlátozható a spiritualitás misztikus formáira, hanem megtalálható az egyházi és aszketikus gyakorlatokban, liturgikus szertartásokban, Mária-tiszteletben, imádságokban, hogy csak a fontosabb példákat említsük.

Az Énekek éneke nagy hatástörténetét korán megalapozta az a már a zsidóság körében kialakult allegorikus értelmezés, amely szerint a szerelmi költemények menyasszonyában Izraelt, vőlegényében pedig Istent kell látni, ami a gyűjtemény kanonizálását vélhetően elősegítette. Bár Robinson úgy fogalmaz: lehetetlen megválaszolni, hogy vajon a kanonizáció vagy az allegorizálás volt-e előbb (3. o.), a kutatók többsége még ma is úgy véli, a költemények allegorikus értelmezése tette lehetővé a sugalmazottság elismerését. Mindenesetre az Énekek éneke kanonikus státuszát a kora keresztény kortól kezdve már nem vitatták.

Emily R. Cain Mystical Wounds. Eastern Patristic Authors on the Song of Songs című, a sorban első tanulmánya (18–41. o.) a korai keleti keresztény, görög nyelvű egyházatyák Énekek éneke-értelmezéseit vizsgálja, a 180–500 közötti időszakban. A tanulmány két nagyobb részből áll. Az első rövid áttekintését adja a vizsgált korszak azon keleti patrisztikus szerzőinek, akik írtak vagy feltételezhetően írtak az Énekek énekéről: Órigenés, Athanasios, Nyssai Gergely, Mopsuestiai Theodóros és Kyrosi Theodórétos. Az egyes szerzők rövid biográfiája és munkáik kontextusának felvázolása után a szövegek vizsgálatának nehézségeit veszi számba. Ez utóbbit főleg az adja, hogy Athanasios és Mopsuestiai Theodóros szövegei számunkra már elvesztek, és Órigenés munkája sem teljességében és csupán latin fordításban maradt ránk. A tanulmány egyik erénye, hogy az elveszett szövegeket közvetett források alapján próbálja megidézni, hogy válaszoljon arra a kérdésre, hogyan használják a szerzők az Énekek éneke értelmezését arra, hogy megfogalmazzák legfontosabb teológiai nézeteiket Istenről, emberiségről, egyházzal (26. o.).

A második rész a két legjelentősebb kommentár, Órigenés és *Nysai Gergely* interpretációja szövegközeli értelmezését végzi el egyik központi metaforájuk, a „szerelem sebe”, a „misztikus seb” szempontjából. A Völegény, azaz Krisztus/Isten megsebzti a Menyasszony szívét, azaz az Egyházat/az emberi lelket. Az isteni Völegény és az emberi Menyasszony közötti misztikus szerelem olyan értelmezési keretet ad az Énekek énekének, amely a későbbi évszázadokban is töretlenül fennmarad (18. o.). Bár Órigenés kommentárját (3. század első fele) megelőzte római Hippolytos görögül írott allegorikus értelmezése, mégis az övé volt az első nagyhatású, szisztematikus hermeneutikai alapelveket és exegetikai módszereket felmutató interpretáció, amely lerakta az alapját az Énekek éneke misztikus értelmezésének. Gergely szövege pedig épített erre az alapra, továbbfejlesztve és el is távolodva ettől. Az említett metafora értelmezése szemléletük különbségének a bemutatására is alkalmat ad.

Az Énekek éneke a középkori Európában érte el fontosságának és népszerűségének csúcspontját. Közel száz kommentár és homíliagyűjtemény maradt ránk a korszakból, időben és térben egyenetlenül eloszlásban. Ezek tanulmányozásakor közhely a nyugati kereszténység interpretációs hagyományát Órigenésszel kezdeni, a késő antik latin nyelvű értelmezőket pedig átugrani vagy lebecsülni (43. o.). *Carl Shuve* írása („*A Garden Enclosed, a Fountain Sealed*”: *The Song of Songs and Ritual Purity in Early Latin Christianity*, 42–69.) áttekintést ad az Énekek éneke használatáról és értelmezéséről a késő ókor latin nyelvű keresztény közösségeiben, felmutatva a könyv mély és széleskörű hatását már a 3. és 4. század folyamán. Részletesen vizsgálja a nyomait azoknak a kommentároknak, amelyek ebben az időszakban születtek, de nem maradtak ránk, viszont különböző forrásokból tudhatunk róluk. Úgy véli, hogy bár ebben az időszakban a latin nyelvű teológusok szisztematikus módon nem foglalkoztak az Énekek énekével és ritkán értelmezték misztikus szöveggént, mégis használták teológiai viták megoldására (különösen keresztelés, házasság), a herézis (eretnesség) problémájára, és ahhoz, hogy spirituális utasításokat adjanak az aszkézishez, különösen nőknek.

Shuve tanulmánya három fő részből áll: először az Énekek éneke Decius-féle keresztényüldözések utáni észak-afrikai használatát vizsgálja, amelyek az újkeresztelési vitákban mutatkoztak meg, és olyan neves teológusok kapcsolódtak hozzájuk, mint Cyprianus és Ágoston. Karthágói Cyprianus (3. század közepe) az első keresztény teológus, aki latinul írta az Énekek éneke értelmezését, és ennek az újkeresztelésben mint szükséges és megengedett gyakorlatban olyan hatása volt, hogy Ágoston is kénytelen volt több értekezésében is reflektálni rá. (A tanulmány címében szereplő „elzárt kert”, „lepecsételt forrás” [Én én 4,12] kifejezések is Cyprianus egyházfelfogására utalnak.) A második részben a női aszketizmus gyakorlatáról szóló disputákra irányítja a figyelmét, amelyek a 4. század végi Itáliában zajlottak, és amelyekhez a monasztikus élet két teológusának, milánói Ambrusnak és Jeromosnak az Énekek éneke-interpretációi kapcsolódnak, akik – Órigenés hatását is mutatva – az egyén, nagyon gyakran a felszentelt női szűz vonatkozásában értelmezik az ószövetségi könyvet, hangsúlyozva, hogy a szűz is olyan, mint az egyház, vagyis Krisztus menyasszonya (53. o.). (Ennek alátámasztására Ambrus *De Virginibus* és *De Isaac vel anima* című munkáit, valamint Jeromos 22. levelét részletesebben is megvizsgálja.) A harmadik résznek a késő antik latin, mára már szinte teljesen elveszett kommentárhagyomány a témája, (44. o.) bár szisztematikus munkáknak ebben az időben alig volt tárgya az Énekek éneke (62–63. o.), vagy legalábbis a szöveghagyományozás esetlegessége, „törékenysége” miatt nem maradt ránk. A legkorábbi és az egyetlen teljes ránk maradt kommentár pedig Elvirai Gergely *Tractatus de Epithalamio* című műve (380-as évek vége), amely mint szintetizáló munka sokat elárulhat a mára már elveszett, feltehetően főleg ekkleziológiai természetű latin kommentárhagyományról is (64. o.).

A középkoros történész, *Hannah W. Matis* tanulmánya (*The Song of Songs in the Early Middle Ages. From Gregory the Great to the Gregorian Reform*, 70–100. o.) azt vizsgálja, milyen szerepet játszott Beda Venerabilis (7–8. sz.) Énekek énekéről írott értekezése (*In cantica canticorum*, 716 körül) Nagy Gergely (6. sz.) értelmezésének a továbbadásában és még inkább a későbbi

évszázadokra ható újraértelmezésében. *Beda Florilegium*ot állított össze Gergely munkáiból, azokat a részleteket válogatva össze ki-fejezetten lelkipásztori céllal, amelyek az Énekek éneke olvasatának világosan kifejtett ekkleziológiai dimenzióit adták (75. o.). Ebből – Matis véleménye szerint – megszerkesztette egy kommentár vázát, majd ezt kidolgozva megalkotta az Énekek éneke egyháztani értelmezését, vagyis Krisztus és egyháza kapcsolatát (12, 75. o.). A tanulmány második része részletesebben is megvizsgálja, hogy működhetett Beda „kompiláló” technikája, és hogyan formálta a kialakuló klerikális identitástudatot a kora középkori Nyugaton (72–73. o.). Olyan kommentárt alkotott meg, amely inkább az egyház reformjára szólított fel, minthogy az egyéni spirituális tapasztalatok könyve lett volna (77. o.).

Az Énekek éneke kora középkori kommentárirodalmát *Nagy Gergely* és *Beda Venerabilis* indították el. Ugyanakkor – ahogy Matis rámutat – a kézirat hagyományozás esetlegessége miatt Gergely kommentárja nem vált széles körben ismertté a korai időszakban. A tanulmány harmadik része viszont éppen azt vizsgálja, hogyan tudott Gergely Bedával együtt – Alcuin és Haimo közvetítésével – befolyásoló szerepet játszani a Karoling-reformra. Alcuin és Haimo foglalkoztak az eretnekséggel és az eretnekekkel, megőrizték az Énekek énekének Gergely és Beda által kialakított ekkleziológiai értelmezését, kialakították a Szűz Mária iránti áhítatot, a neki szentelt liturgia új formáit, hozzájárultak a reformokhoz és az ekkleziológiai értelmezés teológiai alapként való megszilárdulásához (12. o.). Tanulmánya utolsó részében (86–99. o.) Matis négy olyan 11. századi szerzőt (Robertus Tombley, Petrus Damianus, Iohannis Mantuani, Bruno di Segni) vizsgál meg, akik mindnyájan kapcsolatban álltak a gregorián reformokkal, de az Énekek énekét az egyházi-politikai kontextusból áthangolták a személyes (monasztikus) spirituális tapasztalat szövegévé, amivel megelőlegezték Clairvaux-i Bernát beszédeit (87–88. o.).

Ez utóbbi megállapításhoz kapcsolódik a kötet következő tanulmánya, *Catherine Rose Cavadini The Cistercian Song. Reception of Bernard of Clairvaux's Exegesis in Later Cistercian Interpretations*

of the Song of Songs című írása (101–122. o.), amely nem csupán magát Bernát nagyhatású Énekek éneke értelmezését vizsgálja, hanem a Bernát munkájának a halála utáni befejezésére irányuló erőfeszítéseket is, vagyis munkájának a ciszterci recepcióját, amire a tudományos figyelem kevésbé irányult. (Bernát 86 beszédet alkotott az Énekek énekéről, de ezek a bibliai szövegnek csak két fejezetéhez kapcsolódnak.) Cavadini szerint Bernát az Énekek énekének egy sajátos bencés és ciszterci hermeneutikáját hozta létre, és ezt a későbbi szerzetesi kommentárok is átvették. A ciszterci szerzetesi lelkületre az jellemző, hogy szeretetteljes, szemlélődő egyesülésre törekedtek Istennel, de életmódjukban is Isten képére akartak formálódni (12. o.). Ebből adódóan elsősorban a szemlélődő szerzeteseket oktató kézikönyvként próbálták olvasni az Énekek énekét, és nem magának a szövegnek az értelmezésére törekedtek.

A tanulmány bevezetésében a történész kutatónő mintegy mottóként idézi Bernát első beszédének elejét: „Csak a személyes tapasztalat tudja kibontani a[z Énekek éneke] jelentését.” (Ser 1,1), amely egyfelől utal Isten megtalálására a ciszterci életen belül, másrészt ennek a tapasztalatnak a megtalálására az Énekek énekében (101. o.). Az idézetekben gazdag tanulmányban a szerző először Bernát beszédeinek szellemiségét mutatja be, amelynek lényege, hogy a Krisztus menyasszonyaként értelmezett szerzetes felemelkedik a szemlélődés ekstázisához, az isteni kontempláció misztikus tapasztalatában részesül (102–106. o.). A ciszterci élet végső célja az igazi kontempláció volt, vagyis az únió („szerető ölelés”) Istennel.

Suzanne LaVere középkorkutató tanulmánya (*The Song of Songs as a Call to Action. Scholastic Interpretation in the High Middle Ages*, 123–156. o.) szintén jól illusztrálja, hogy az Énekek éneke értelmezése az elmúlt kétezer évben soha nem volt független az adott kor társadalmi, vallási és kulturális kontextusaitól. Míg Cavadini írása annak a folyamatnak a kezdeteit világította meg, amikor az Énekek éneke fontos szöveggé vált a középkori kontempláció számára, LaVere arra irányítja a figyelmét, hogy a 12–13. század székesegyházi iskoláinak (Laon, Párizs) exegetikai programjai hogyan elevenítették fel az Énekek éneke Beda-féle ekkléziológiai szemléletét. A nagyjából

1100–1250 közötti időszakban vizsgálja az említett székesegyházi iskolák Éneke éneke-kommentárjait, melyek az ószövetségi könyv affektív nyelvét a prédikáció iránti buzgó vágy kifejezésként, magát a szöveget pedig a cselekvésre mint ideális életformára való felszólításként interpretálták (123–124. o.). Az apostoli lelkiség új formáját hirdették meg, amely a cselekvést, a prédikáló és tanító aktív életet részesítette előnyben az elszigetelt szemlélődéssel szemben (13, 123. o.). Ebben az értelmezésben a Vőlegény (Krisztus) Menyasszonyhoz (Egyház) intézett szavai a prédikálásra való buzdításként jelennek meg.

A tanulmány módszerében eltér a kötet egyéb tanulmányaitól. Négy tudós teológus (*Laon-i Anzelm, Petrus Cantor, Stephen Langton, Hugues de Saint-Cher*) Énekek éneke-kommentárjából közöl hosszú részleteket, melyeket összehasonlító szövegelemzéssel vizsgál, a kéziratokra vonatkozó filológiai adatokat is figyelembe véve. Mind a négy szerző értelmezésének legfőbb vonása, hogy a prédikátorok földit és égít összekötő aktív életének és a prédikációknak mint a nyilvános előadásokon és vitákon alapuló „betetőzésnek” a fontosságát hangsúlyozzák.

A kötet hatodik tanulmánya (*The Song of Songs in Aelred of Rievaulx's Liturgical Preaching, 157–188.*) szerzőjének, *Ann W. Astell*nek a kutatásai jelentősen hozzájárultak az Énekek éneke középkori recepciója iránti érdeklődés felélesztéséhez. Jelen tanulmányában az ószövetségi könyv liturgikus alkalmazásaival foglalkozik, melyet három területen vizsgál: a beavatás szentségei (kereszttség, konfirmáció, eucharisztia); a neofiták misztagógikus irányítása és a szüzek felszentelésének szertartása. A liturgikus alkalmazásokat a jeles patrisztikus kutató, Jean Daniélou megállapításából kiindulva vizsgálja. Daniélou az ószövetségi iratot a „szentségek Énekének” nevezte, és úgy vélte, tele van olyan érzéki képekkel, amelyek összhangban vannak a keresztény beavatás szentségeinek külső jeleivel (157. o.). Ebből kiindulva röviden és nagy általánosságban felidézi a kora keresztény kor példáit az Énekek éneke szövegei liturgikus alkalmazásáról a zsidók húsvétjától kezdve Római Hyppolytoson, Órigenésen és másokon át Ambrusig és Ágostonig (157–159. o.),

majd áttér a középkori alkalmazásokra, főleg a Mária-ünnepekre és a helyi szentek ünnepeire.

Tanulmánya második felében (163–186. o.) rátér Aelred of Rievaulx liturgikus beszédeinek, imádságainak a vizsgálatára, belehelyezve ezeket a többi beszédének a kontextusába. Aelred nem írt kommentárt az Énekek énekéről, viszont maga is folyamatosan idézte a liturgikus ünnepeken prédikálva, a napi olvasmányok (*lectio*) részeként. Közel 200 beszéd maradt fenn kéziratban, köztük 62 ünnepi beszéd, melyeket Astell 15 ünnephez kapcsol hozzá (zárójelben megadva az egyes ünnepekhez kapcsolódó beszédek számát is). Az ünnepi beszédeket vizsgálva rámutat, a Rievaulx-i apát fáradhatatlanul, változatosan és találékonyan idézte az Énekek énekét, ami számára „a beszédek Éneke” lett (166. o.). A tanulmányt az Énekek éneke által inspirált antifónák két appendixe egészíti ki, növelve Astell írásának filológiai értékét.

A kötet leghosszabb tanulmánya *Jason Kalman The Beautiful Men of the Song of Songs? Replacing and Erasing the Female Beloved in Ancient and Medieval Jewish Interpretation* (189–248. o.) című írása, amely az ókori és középkori zsidó értelmezések történetéről ad nélkülözhetetlen áttekintést (a többenél hosszabb időszakra vonatkozóan), hozzájárulva az Énekek éneke keresztény spiritualitásban és ekkleziológiában játszott szerepének a jobb megértéséhez is. A szerző, aki a héber irodalom kutatója, a zsidó értelmezések áttekintésekor azt a sajátos megközelítési szempontot alkalmazza, hogy mit mutatnak az ószövetségi könyv értelmezései a zsidó férfiak nőkhöz való viszonyáról és a nők helyéről a zsidó életben. A tanulmány már a bevezetése címében felteszi a kérdést: mi zavarta a korai zsidó olvasókat az Énekek énekében? A kérdés jelentőségét akkor értjük meg, ha tudjuk, hogy az Énekek éneke ókori és középkori zsidó allegorikus olvasatai (amelyek a Menyasszonyt Izraellel azonosították) gyakran cserélik le a női főszereplőt hős bibliai férfiakra. Ha mégis nőkről beszélnek, akkor feleségekről és anyákról szólnak, és ez a pozicionálás kirekeszti az erotikus dimenziót. Bármilyen értelmezői választás mellett is döntöttek az exegéták, a férfiak és nők helyzetével és szerepével kapcsolatos társadalmi és kulturális elvárásokat követték

(190.), tükrözték, sőt létre is hozták a kulturális attitűdöket és viselkedésmódokat (13–14. o.).

A bevezető gondolatok után Kalman bemutatja, hogy a legkorábbi rabbinikus értelmezés tipologikus volt, a történeti tipológia pedig segített abban, hogy az olvasók egyszerre viszonyulhassanak Izrael múltjához, kortárs eseményeihez és a messianisztikus jövőhöz, így az Énekek énekéhez egyfajta próféciává vált (192. o.). Az ilyen értelmezést elősegítette a Targum is, a héber Biblia arámi nyelvű fordítása, amely egyetlen történelmi narratívává szőtte az eseményeket, az Énekek énekét mint Isten és Izrael közötti kapcsolatot allegorizálva. Ezt követően a midrásmagyarázatok gyűjteményét, az Énekek éneke Rabbát (Kr. u. VI–VII. század) veszi górcső alá, számtalan példával illusztrálva a férfi és női szereplők értelmezését.

A szerző a legfontosabb középkori értelmezések áttekintését (egy-egy jelesebb képviselőjük rövid bemutatásával) a pesát iskolák említésével kezdi, továbbra is fókuszálva a genderszempontra. Az észak-francia iskola felemelkedése a XI–XII. században bizonyos túllépést hozott a talmudi korszakban uralkodó tipologikus értelmezéstől, amennyiben felismerték az Énekek éneke többszintű olvasatát. Említi a zsidó bibliai exegézis spanyol iskoláját, a közel-keleti karaiták exegézisét, valamint a középkori zsidó filozófusok értelmezéseit, amelyek az erős hagyomány mellett (hogy tudniillik az Énekek éneke az Isten és Izrael közötti történelmi kapcsolatról, „házasságról” szól), a személyesebb olvasatokat is felkínálták, amely a férfi kedvest mint a tudás isteni forrását azonosítja, a női szereplőt pedig mint az egyéni lelket, amely sóvárog az istenivel való egyesülésre (231. o.). Ez az individualizált értelmezés hatott a kabbalistákra is. Az értelmezői példákkal is illusztrált áttekintést Kalman úgy summázza, hogy az Énekek éneke értelmezésének két nagy hagyománya (Isten és Izrael története; az egyéni lélek vágya az istenivel való egyesülésre) a kreativitás óriási forrásának bizonyult a zsidó olvasók számára az antikvitásban és a középkorban (247. o.).

Bár rövidebben, de ugyancsak nagyívű áttekintésre vállalkozik *Bernard McGinn*, aki a jelentősebb női értelemzők sorát mutatja be 1150–1700 között (*Women Interpreting the Song of Songs: 1150–1700*,

249–274. o.). A szerző, a középkori spiritualitás és misztika kutatásának egyik vezető alakja, felhívja a figyelmet arra, hogy nők által és nők számára írt Énekek éneke-kommentárok és egyéb írásaikban fellelhető használatok jelentős sora létezik, amelyre a korábbi kutatások nem figyeltek eléggé, mert többnyire a klerikusok és férfi szerzetesek kommentárjaira és beszédeire fókuszáltak, így figyelmen kívül hagyták a keresztény női írók, misztikusok, látnokok hozzájárulását az Énekek éneke értelmezéstörténetéhez (14. o.). Pedig – ahogy fogalmaz – a férfi és női olvasatok különbségei inkább történelmi-kulturálisnak, semmint genderspecifikusnak tűnnek (250. o.). Célja nem a témája részletes elemzése, hanem inkább a kutatói figyelem ráirányítása az elvégzendő feladatokra (249. o.).

Először az 1150–1550 közötti négyszáz évet tekinti át, Hildegard von Bingenel kezdve, aki jelentős mértékben használta – nőként először – írásaiban az Énekek éneke szövegét, alapvetően ekkleziológiai értelmezését adva, de reflektált a lélek és Krisztus közötti kapcsolatra, „házasságra” is, bár önmagát soha nem nevezte Krisztus menyasszonyának. A XII. századi kezdetek után a XIII. század fellendülést hozott a női értelmezések tekintetében, a XIV–XV. századi itáliai és német példák visszaesést, mert a korszak női misztikusai kevéssé hivatkoznak rá. A XVI–XVII. században megszaporodik a nők által írt kommentárok száma, amelyekből az látszik, hogy az Éneket a lelki élet útmutatásaként olvasták. McGinn rámutat, hogy egyrészt a női misztikusok műveltsége elődeiknél szélesebb körűvé vált, másrészt a tridenti zsinat a felesküdtött nők számára zárt közösségeket írt elő, amely új női szerepeket tett lehetővé (264. o.) A korszak apácái közül legnagyobb hatású női misztikus kétségkívül a karmelita Avilai Teréz, aki az elragadtatást a legmagasabb misztikus állapotnak, Istennel való egységnek, únióknak tartotta, amelyben a cselekvés és a szemlélődés nem zárják ki egymást, hanem együttműködnek.

A kötet kilencedik tanulmánya, Mark S. Burrows írása (*Abandonment and Abundance in John of the Cross's Spiritual Canticle. The Poet as the Writer of New Scripture*, 275–293. o.) csak egy, bár nem jelentéktelen misztikus szerzőre fókuszál, Keresztes Szent János spanyol barokk költőre, de ezen keresztül az Énekek éneke értelmezésé-

nek és hagyományozásának egy elhanyagolt területét is megvilágítja: a költészetre tett hatását. Burrows azt vizsgálja, hogy *A lélek éneke* (*Cántico espiritual*) című költeményében és a vershez írt „kommentárjában” (1584) János hogyan formálta át a laza szerkezetű héber szöveget egy új „történeté”, és ezt a poétikus formában történő narratív újraalkotást az allegorikus értelmezés korábbi történetéhez viszonyítva példa nélkülinek látja (15. o.).

A tanulmány a korabeli változások horizontján helyezi el Keresztes János költői (és nem teológusi) működését, és rámutat arra, hogy alkotása a költő saját tragikus tapasztalatainak (bebörtönzése), gyötrelmeinek (elhagyatottság, „a lélek sötét éjszakája”) és a változásoknak is kifejezője, nem csupán a vágyainak. A vershez írt kommentárjában, mintegy öt évvel később, a költő János már teológusként is megmutatkozik, és amit leír, útmutatónak szánja a gondjaira bízott karmelita apácák számára (281. o.). Poétikus dialógusban írt költeményének (és a hozzá írott magyarázatának) újszerű, imaginatív megközelítése nem egyszerűen az Énekek éneke fordítását és értelmezését adja, hanem sokkal inkább egy új „szentírási” szöveget hoz létre, amelyet az ószövetségi könyv inspirált, de elsődlegesen a költő misztikus tapasztalatai formáltak (279, 291. o.).

Az Énekek éneke évszázadokon átívelő értelmezésének és recepciójának szintén kevésbé vizsgált területére visz Rabia Gregory történész tanulmánya (*Visual Exegesis of the Song of Songs in European Art*, 295–326. o.), amikor a vizuális művészetekben megjelenő idézeteket, utalásokat, értelmezéseket vizsgálja elsősorban a keresztény médiumokban (kéziratok, nyomtatványok, falfestmények, táblaképek, faragások, szobrok, liturgikus eszközök, hímzések stb.). Bevezeti a vizuális exegézis fogalmát, ami azt jelenti, hogy nem egyszerűen az illusztrációk érdeklik, hanem azok a művészeti ábrázolások, amelyek lehetőleg újszerű módon értelmezik az ószövetségi textust (15–16. o.). Ebben az esetben az értelmezés nem az íráson, hanem a vizuális alkotáson keresztül artikulálódik, amelyek teológiai érveket fejeznek ki az isteni szerelemről és az emberi megváltásról (295. o.).

Az Énekek éneke ekphrasztikus nyelve – ahogy Gregory rámutat – szinte felkínálja a szöveget a vizuális reprezentációnak. És bár az Énekek éneke történeti eredete szorosan kapcsolódik más ókori mediterrán vallások szent erorikus költeményeihez, a szerző által vizsgált alkotások nem kölcsönöznek azokból a kifejezetten szexuális képekből, amelyek az ókori templomokon és vallásos tárgyakon voltak, sőt a korabeli költészetben is megjelentek. Helyette a keresztény (és a zsidó) művészek az Énekek éneke menyegzői párjának az újraértelmezésére fókuszálnak (emberi párt; Salamon és az anyja; Izrael Istene és az ő népe; Krisztus és az egyház vagy Mária vagy az egyedi lélek). Gregory a vizsgált művészeti alkotásokat három nagyobb szempontot érvényesítve vizsgálja: a szöveg szó szerinti ábrázolása; utalások a devóciós művészetben; allegóriák az értelmezésekben. Mindezt az európai keresztény művészet reprezentatív alkotásain keresztül mutatja be, a X–XVIII. század között, figyelembe véve a kontextust, a művész szándékát, a tárgy szöveghagyományozáshoz való viszonyát, a formát.

Nem lenne teljes a tanulmánykötet, ha az Énekek éneke keresztény spiritualításban játszott szerepének az áttekintésében nem kapna helyet a reformáció. A vonatkozó (és egyben utolsó) tanulmányt a kötet szerkesztője, Timothy H. Robinson jegyzi (*The Banquet of Love. The Song of Songs in Reformed Sacramental Piety: 1586–1729*, 327–357. o.). A szerző azt a szerepet vizsgálja, amelyet az Énekek éneke a reformáció kegyességében játszott a 16. századtól a 18. század elejéig. Bár ennek az időszaknak a protestáns teológusai eléggé ellenségesek voltak a középkori és római katolikus bibliaértelmezésekkel szemben, a valóságban gyakran támaszkodtak annak „hagyományos”, azaz tipologikus és allegorikus exegézisére. Tanulmánya áttekintést ad arról, hogy az angol protestáns teológusok hogyan alkalmazták az Énekek éneke értelmezéseinek hagyományát. A Krisztus és az egyháza közötti spirituális házasság mint az Isten és népe közötti únió képe közös motívuma volt a puritán kegyességnek. Bizonyos értelmezők az Énekek éneke szentségekkel való kapcsolatát hangsúlyozták: Krisztus és az egyháza közötti spirituális házasságot az eucharisztia/úrvacsora pecsételte meg, magát

az Énekek énekét pedig úgy tekintették, mint ennek a házasságnak az eszkhatonban való végső beteljesülését. Más értelmezők számára Krisztus megtestesülése, isteni és emberi természetének egysége volt kiolvasható a Völegény történetében, aki az idők végezetekor eljön a Menyasszonyáért. A mariológiai olvasat a Róma-ellenesség eszköze lehetett, ugyanakkor reflektált a katolikus-protestáns ellentétre is a 16. század végén, XVII. század elején. Jelentős volt az Énekek éneke történeti-prófétai olvasatának az átvétele is a korábbi hagyományból. Végül, de nem utolsó sorban kezdett előtérbe kerülni a „szerelmi történet Krisztus és az olvasó között” értelmezés is (341. o.).

Robinson számtalan szerzőt vonultat fel a XVI–XVII. századi anglikánok és puritánok soraiból John Prestontól William Tyndale-en át Isaac Wattsig, akinek *The Banquet of Love* című himnusza a tanulmány címében is szerepel. Megvizsgálja, hogy melyek azok a szöveghelyek, amelyek adott esetben az értelmező interpretációjának középpontjában vannak, és milyen módon történik az értelmezésük. Áttekintését Robinson azzal zárja – idézve Paul Ricoeur-t is –, hogy az értelmezéseket mindig megelőzi a (liturgikus, homiletikus, devóciós, polemikus stb.) „használat”; az említett lelkészek, teológusok pedig az Énekek énekében olyan nyelvet találtak, amely tükrözte a Krisztus-tapasztalatukat és kifejezte a reményüket. Egyszerre voltak hagyománykövetők és innovatívak a bibliai szöveghez való közelítésükben, és ennek applikálásában az életükre, és ennek eredményeként gazdag devóciós és szentségi irodalmat hagytak hátra, amelyet az Énekek éneke ihletett (357. o.).

Bár a tanulmánykötet deklaráltan 1700-ig vállalja fel az értelmezés- és hatástörténeti folyamatok bemutatását, egy jelentős lezáró tanulmányban (*Epilogue. Christian Reception of the Song of Songs since 1800*, 358–380.) 1800-tól napjainkig, a posztmodern értelmezésekig is kitekint. Ennek az időszaknak a kezdetén kétségkívül a történetkritikai paradigmaváltás hozta a döntő fordulatot a bibliai könyvek, így az Énekek éneke értelmezésében is, amelynek inspiráló hatása azonban megmaradt, egyszerre mutatva a hagyományhoz való viszony kontinuitását és diszkontinuitását. A tanulmány írója, Arthur Holder ezt az inspiráló hatást mutatja be a legjellegzetesebb

szerzők és művek említésével a teológia, az irodalom, a művészetek, a filozófia és irodalomkritika területén, nagy ívet rajzolva a történetkritikától az olvasóközpontú értelmezésekig. Ugyancsak kitér a vallásközi kontextusokban megjelenő értelmezésekre, amelyek kutatása nagy lehetőségeket rejt az összehasonlító vallástudósok számára (keresztény-zsidó párbeszéd, konfúciánus, iszlám, hindu értelmezések). Holder kitekintésének legjelentősebb részét az irodalom, művészet, zene, film példái adják, melyekre különböző nemzetekből és műfajokból hoz példákat, Johann Sebastian Bachtól, Victor Hugón, Marc Chagallon át Richard Ramsey 2014-es filmjéig. Kitér a misék, istentiszteletek, liturgiák példáira, végül pedig arra keresi a választ, hogy összességében mi lehet(ett) az Énekek éneke múlhatatlan hatásának titka, vallási közösségekben és világi kultúrában egyaránt.

A tanulmánykötet jelentős hozzájárulás ahhoz a feléledt érdeklődéshez, amely az elmúlt évtizedekben megmutatkozott az Énekek éneke értelmezései iránt. Az érdeklődők további tájékozódásában segít a kötetet záró több mint harmincoldalas bibliográfia és négyoldalas név- és tárgymutató (381–419. o.).

Timothy H. Robinson (ed.): *A Companion to the Song of Songs in the History of Spirituality* [Kézikönyv az Énekek éneke spiritualitástörténeti hatásához], (Brill's Companions to the Christian Tradition 98), Leiden – Boston, Brill, 2021. 419 o.

D. Tóth Judit

Az iszlám bora, avagy a kávé története

*„Egy év is kell, amíg a kávé
a mezőről eljut a csészéig,
és a fogyasztó egyetlen
perc alatt felhőrpinti.”*

(Jonathan Morris)

A kávé világszerte kedvelt ital. Kereskedelmi mennyiségekben termelik négy kontinensen, és lelkesen fogyasztják hét földrészen. Iszszák az Antarktiszon és a nemzetközi űrállomáson. A kávé az etiópiai erdőkből indult, és Latin-Amerikán, majd az oszmán kávéházakon át eljutott Európába, a kávé edényektől pedig egészen a kapszulas gépekig. Ez a könyv a kávé első tudományos története, melyet az angliai Hertfordshire Egyetem történész oktatója, a Royal Historical Society alelnöke, *Jonathan Morris* írt.

Az „iszlám borát” Jemen hegyvidéki teraszairól vitték magukkal a muszlimok az Indiai-óceán és a Vörös-tenger partjaira. Az európaiak a XVIII. században vették át, és rabszolgákat kényszerítettek rá, hogy Jáván és Jamaicán termeljék. A kávé ipari terméké a XIX. század második felében vált. Az 1950-es években a robusta kávé globális fogyasztási cikk lett. A XX. század végén mozgalom indult a kávékülönlegességekért. E könyvből megismerkedünk a kávé útjával a magtól a csészéig, és kiderül, mitől lesz a kávébabból kereskedelmi árucikk, vagy kávékülönlegesség. A fogyasztók azért nem tudják megkülönböztetni a kávé fajtáit, mert az ipar szándékosan összekeveri a gyengébb és értékesebb termékeket, hogy egy hiányzó kávé egy másikkal helyettesíthessenek. A világ kávétermésének legalább 90 százaléka a kereskedelmi árucikk kategóriába tartozik. A maradék 5–10 százalék kávékülönlegesség, azaz igen jó minőségű, jellegzetes

aromájú és meghatározható földrajzi eredetű. A bor aromáját kb. háromszáz összetevő adja, a kávénál ez a szám ezer fölötti.

A kávé Afrika ajándéka, több mint 130 fajtáját termelik. Az *arabica* az etiópiai felföldön, Kenyában és Dél-Szudánban vadon is terem, de fagyponthoz alig elpusztul. A trópusokon mindenütt kereskedelmi mennyiségben termelik. Fás, évelő örökzöld cserje, a vadonban, féllárnyékban 9–12 méter magasra is megnő. Önbeporzó, kis fehér virágai vannak, csonthéjas magjai a virágzás után 30-35 héttel érik el sötétpiros színüket, ekkor már érettek. A magokat pergamenréteg veszi körül, ezen belül édes, rózsaszínű gyümölcshús van. Minden egyes szemben két lapos oldalú mag található, ezt nevezik helytelenül babnak. A XIX. század utolsó évtizedeiben a levélrozsdáknak kipusztította a kávéét Ázsiából. A hollandok rátaláltak Kongóban a *robustára*, amely ellenáll a rozsdásodásnak. A világ összterményiségének 35-40 százaléka *robusta* kávé. Igaz, kevésbé finom, keserű, kissé égett gumi ízű. Leginkább keverékekben, instant vagy oldódó kávékban használják. Kétszer annyi a koffein tartalma, mint az arabicának. Ezek mellett van a kávénak sok más variációja. A XXI. században már inkább a kávékülönlegességeket keresik. Ilyen a *gésa*, amely már háromszor nyert első díjat. Igen drága kávé: egy font ára 803 dollár, míg a közönséges kávé 1,11 dollárba kerül. Indonéziában a Kopi Luwak kávé a pálma civet macskák közreműködésével készül: az állatok megeszik a földre hullott bogyókat, majd már péptelenített kávészemek kerülnek elő belőlük. Ezt még mossák, ebből egy csésze kávé ára New Yorkban 30 dollár. Vietnámban a menyétek, Thaiföldön az elefántok és Brazíliában a jacumadarak hasonló „szolgáltatásait” veszik igénybe.

A kávé eredetmítosza szerint Káldi, egy fiatal etióp kecskepásztor észrevette, hogy az állatai izgatottak lettek, miután ettek egy bokor vörös bogyóiból. Maga is megkóstolta a bogyót, és táncra perdült tőle. Káldi vitt a termésből az imámnak, és ő későig ébren maradt tőle. A tűzbe dobta a bogyókat, s mivel kellemes illatuk volt, kikaparta a tűzből, megőrölte, forró vizet öntött rá, és megitta. Ez a Káldi-történet 1671-ben jelent meg Rómában. A perzsa orvos, filozófus, Avicenna (980–1037) leír valami főzetet, ami a kávénövényből ke-

letkezett. Az bizonyos, hogy 1450–1650 között csak a muszlimok természetették a kávé a Vörös-tenger környékén és fogyasztották a belőle készült italt. Az etiópiai oromo törzs készített belőle teát, teljes italt és szilárd ételt is, amelyhez vajon megpörkölték a száraz babot, és stimuláló snackként sósan fogyasztották. A kávéfőzet valamikor a XV. század közepén jutott el a szufi törzshöz Jemenbe. Ők azért fogyasztották, hogy az éjszakai imáknál a hívők transzba esve Istenre figyeljenek, ne aludjanak el. A kávé iszlámvilágbeli elterjedéséről Abd al-Qadir al-Jaziri arab tudós írt 1556-ban. A kávé utat talált Mekkába, Medinába, majd az 1500-as években megérkezett a mameluk szultánátus fővárosába, Kairóba, ahol aztán fogyasztása társadalmi szokássá vált. Ez vezetett az első híres kávé-perhez Mekkában, amely egy iszlám bíróság előtt zajlott 1511-ben. Történt ugyanis, hogy az egyik mameluk pasa szétkergetett a mecsetben egy *qahwát* ivó csoportot, és betiltotta a kávéfogyasztást. A per végén a pasát 1512-ben elbocsátották, és Mekka utcáira visszatért a kávézás. A mekkai zarándokok révén aztán elterjedt az egész iszlám világban. Egyiptom oszmán uralom alá kerülése (1516–17) után, 1534-ben elérte Damaszkuszt, 1554-ben Isztambul. A szíriaiak is nyitottak kávéházakat. Ezek az elit találkozó helyei lettek.

Az arab és a török kávé között nagy volt a különbség. Az előző áttetsző, világos barna folyadék volt, kevésbé pörkölték meg, és gyömbérral, fahéjjal, kardamommal ízesítették. A tulajdonos rézkannából öntött a vendég *findzsájába*. Az oszmán törökök ellenben sötét kávé, a mai *kahve* elődjét itták. A darált kávé vízrel öntötték le az *ibrik*-ben, úgy kínálták. A nagyvezírek kávéházakat nyitottak, és napi 1-2 aranyért bérbe adták. A kávéházak voltaképpen az első elfogadott nyilvános helyek voltak a muszlim férfiak számára, ahol társadalmi életet élhettek. Addig csak a kétes hírű kocsmák állt rendelkezésükre. A kávéházak menekülést jelentettek a nyári estékre. A meghívás egy kávéra egyenlővé tette a feleket, és érkezési sorrendben ültek le egymás mellé, nem rang szerint. Isztambulban 1554-ben nyitották meg az első kávéházakat, és 1595-ben elérte a számuk a hatszázat. Ebben benne vannak a tavernák és kocszmák is, mert elmosódott a határ közöttük. A kávéházakban szerencsejátékok is folytak, és „szépfű”

pincérek szolgáltak fel. 1565-ben Nagy Szulejmán bezáratta a tavernákat és a kávéházakat Aleppóban és Damaszkuszban, mert az emberek elhanyagolták vallási kötelezettségeiket. Szelim és Murád szultánok még szigorúbb ediktumokat adtak ki, de kevés eredménnyel, mert a milícia tagjai maguk is érdekeltek voltak ezekben az intézményekben. A kávéházak sikere az Oszmán Birodalom társadalmi és politikai struktúráinak változásait tükrözte. A centralizált, hierarchikus adminisztrációs modell kezdett felbomlani, az elit megosztott volt, és a vallási és világi ideológia szemben állt egymással. A kávéház, ahol bárki felszólalhatott, ennek az új kultúrának volt a helyszíne és a szimbóluma. A kávéházakat a vallási és politikai konzervatívok egyaránt támadták. IV. Murád szultán (1623-tól) besúgó hálózatot szervezett, amely a kávéházakban figyelte az ellene irányuló pletykákat. 1633-ban a nagy isztambuli tűzvész után bezártatta az ilyen intézményeket, mert azt hitték, a kávéházakból a dohányzás miatt indult ki a tűz. A rendelet szerint, aki kávéházat nyitott, azt felakasztották a bejárati ajtóra.

Az 1540-es évektől Etiópia mellett Jemen felföldi vidékein is kezdték termelni a kávé. A hegyekről szamarakkal vitték le az alföldi piacokra, onnan tevekaravánokkal a tengerpartra. A kávétermelés, kereskedés a zaydi szekta monopóliuma volt az Indiai-óceán partjainál. A kávé Mokka kikötőjéből exportálták. A hajók Szuezből gabonát szállítottak, visszafelé Kairóba pedig kávé vittek, ahonnan a kereskedők azt tovább szállították Szalonikibe, Isztambulba és Tuniszba. Az 1650-es években Alexandriából a marseille-i kereskedők vitték Nyugat-Európába. A Brit Kelet-Indiai Társaságnak volt ugyan már egy kávélerakata, de Britanniában mégis csak harminc évvel később vált elérhetővé a kávé. A fűszerkereskedelem az európai társaságoké maradt, a kávé pedig a muszlim kereskedelmi hálózatok kezében koncentrálódott.

Az európaiak nehezen jutottak hozzá a kávéhoz. Egy francia kereskedő Mokkaiban egy év alatt tudott kávé és teherszállító hajót szerezni. Ezért az 1720-as években a hollandok Jáva felé, a franciák a Karib-szigetek felé fordultak. A britek 1839-ben megszerezték Ádent, és vámmentes szabadkikötőt létesítettek. Áden ezzel átvette a

vezetést Mokkától, amely ma már jelentéktelen kis halászfalu. A vörös-tengeri kávékereskedelem hanyatlásának oka, hogy a XIX. század elején India és Irán lakói áttértek a teafogyasztásra, és Egyiptomban is a tea a legnépszerűbb ital. Atatürk modernizációs programja következtében Törökország szintén teafogyasztó országgá vált. Nyugati hatásra napjainkban újjáéled a török kávéház-kultúra. Etiópiában ellenben tovább terjeszkedett a kávégazdaság. A XIX. század végén II. Menelik császár a kávéexport jövedelméből tüzfegyvereket vásárolt, ezekkel 1896-ban Adowánál legyőzte az itáliaiakat, és megőrizte Etiópia függetlenségét. Az Oromo királyság „vad” kávéfajtája mellett a *koffea arabicát* is termelik. Északon a kopt keresztények szintén termeltek kávé. Hailé Szelasszié a kávéjövedelemre alapozta hatalmát az 1930-as években. Etiópia továbbra is a saját kávéját issza – olasz stílusú eszpresszó bárókban.

Mint gyarmati árucikk. A XVIII. században a Holland Köztársaság, Franciaország és Britannia elkezdtek természeteni ázsiai és karibi gyarmataikon a kávé. A csokoládé, a kávé és a tea gyors egymásutánban jelent meg Európában. A céhszabályok eleinte nem engedélyezték kávéházak nyitását. Velencében ittak először kávé, Londonban nyílt meg az első kávéház, de a franciák jártak elől a gyarmati termelésben és fogyasztásban. A szerző bemutatja, hogyan igyekezett a keresztény Európa a kávé európai civilizációs eredettel felruházni. Pietro della Valla azt sejtette, hogy az Odüsszeiában Helené ezt a stimuláns szert készítette. Más író szerint Spartacus ezt itta, mielőtt harcba indult. Állítólag VIII. Kelemen pápa keresztény italnak nyilvánította a feketét.

A kávé 1575-ben már valóban jelen volt Velencében, és 1645-ben egy kávéárusító bolt megnyitását is engedélyezték. Az itáliai városban 1683-ban nyílt meg az első kávéház. 1759-ben a lefőzött kávé mennyiségét 204 adagban korlátozták. Hasonló korlátozás a Habsburg Monarchiában is előfordult. Egy török delegáció utazott Bécsbe 1665-ben, tagjai között két kávéfőző emberrel. Egy évvel később már virágzó kávékereskedés folyt a városban. Egy másik történet szerint Georg Franz Kolschitzky, aki Bécs 1683-as ostroma idején

az oszmán vonalak mögött kémkedett, megszerezte a törökök által otthagyt kávé zsákokat. Ő nyitotta meg Bécsben híressé vált Kék Palack nevű kávéházát. 1697-ben megalapították a Kávékészítők Testvériségét. Az újítás az volt, hogy tejet öntöttek a kávéhoz egy színkálán kiválasztható árnyalatig. Ez a kapuciner, amely a kapucinus szerzetesek ruhája színére emlékeztetett. Az édesítéssel vagy a tejjel a kávé a fekete muszlim italból fehér keresztény csemege lett.

Angliában bontakozott ki elsőként az európai kávéház-kultúra. Az Oszmán Birodalomból érkezett emigránsok vitték be a kávébabot. Nathaniel Conopios görög diák, az oxfordi Balliol College hallgatója ivott kávé elsőként Angliában 1637-ben. Egy Jacob nevű levantei zsidó szolga nyitott kávéházat szintén Oxfordban, és egy szmirnai örmény, Pasqua Rosee működtetett egyet Londonban 1653–54 között. 1663-ban már 82 kávéház üzemelt a fővárosban. A kávéházak nyilvános találkahelyekké váltak, ahol meg lehetett beszélni az üzleti ügyeket. Cromwell idejében, majd az angol polgárháború után számos kávéházat létesítettek. Az egyenlőség, mértékletesség eszméi illettek az alkoholmentes találkahelyekhez, ahol a fogyasztókat egyenlőként kezelték. Az 1660-as restauráció idején a royalistáknak is megfelelték a kávéházak ellenőrizetlen beszélgetéseikhez. Arthur Tillyard patikus oxfordi kávéházában műértő, tudós urak gyűltek össze, akik szabadon beszélhettek az új jelenségekről. Ezeket az összejöveleteket egy csésze kávé áráról „penny universities”-nek nevezték. Tillyard vendégei között megfordultak Isaac Newton, Edmond Halley, Hans Sloane.

A kávéházak nagy támogatóivá a City üzleti körei váltak. Például a Lloyd's, a tengeri biztosítási cég, azután a Jonathan's féle tőzsde, amelynek szerepe volt a dél-tengeri spekulációs üzletben, s a piac összeomlásában 1711-ben. Nagy hódolója volt a kávénak a politikus Samuel Pepys, majdnem betegre itta magát. A kávéházakat főleg a férfiak, a csokoládé- és teaházakat pedig a nők látogatták. 1674-ben a nők petíciót nyújtottak be a kávéházak ellen, mert távol tartja a férfiakat az otthonuktól. A teafogyasztást II. Károly felesége, a portugál Braganzai Katalin vezette be az angol udvarba. Mária (1688–94) és Anna (1702–14) királynők nagy teafogyasztók voltak. A teát a nők a

teakertekben ihatták; ezek megfelelő helyek voltak az úrhölgyek számára. 1739-ben a kocsmákéval megegyezően 551 kávéházat számoltak össze Londonban, magában a Cityben 144-et. Nevezetes volt „A török fejhez” nevű kávéház az irodalmi klubjával, tagja volt például az angol tudós Samuel Johnson és James Boswell skót író. Az urak klubjait továbbra is az előkelőségek számára tartották fenn.

Ezzel szemben a franciáknál a kávéházak társadalmi intézményként jöttek létre, és minden osztályt kiszolgáltak a XVIII. században. A kávé Marseille-nél hozták be, de jószerével 1669-ig ismeretlen volt Párizsban. Ekkor Mehmed szultán diplomáciai küldöttsége járt XIV. Lajosnál, ők török csemegékkal, kávéval kényeztették az udvaroncokat. Ebből „turkománia” keletkezett a felsőbb körökben, amit Molière ki is figurázott. Ezután már árultak kávé a Saint-Germain-i kereskedelmi vásárokon, és egy Pascal nevű örmény megnyitotta Párizsban az első kávéházat 1671-ben. Az 1700-as évek elejére eldőlt a hosszúra nyúlt vita, kiknek van joga kávé árulni. A monopóliumot a pálinkafőzők (*limonadiers*) kapták meg, ők le is ültethették a fogyasztóikat. Így jött létre a kávéház intézménye. Híressé vált a Café Procope, amely aranyozott tükreivel, márványasztalaival, festett mennyezetével és kandelábereivel arisztokratikus szalont idézett. Porcelánnal, ezüst evőeszközzel szolgáltak fel. A Comédie Française színészei ide jártak. A Procope mintája lett a nagy kávéházaknak szerte Európában. 1790-re már 1800-ra nőtt a kávézók száma. A *café au lait* azaz a tejeskávé változat francia találmányként népszerű lett.

Németalföldön igen gyorsan elterjedt a kávéivás mindkét nemnél, minden társadalmi osztálynál. Kávéfőző eszközök gyakran szerepelnek a XVIII. századi hagyatéki leltárakban. 1726-ban már annyira igényelték a kávé, hogy „a szolgálóknak és a varrónőknek meg kell inniuk reggel a kávé, anélkül nem tudják tübe fűzni a fonalat” (77. o.). Az oszmán adminisztráció 1707-ben megtiltotta a kávé exportját a birodalomból. Szerencsére a Holland Kelet-Indiai Társaság 1696-ban elindította a kávétermelést Jáván. Meghatározott mennyiséget követelt a helyi törzsfőktől igen alacsony árért. Jáváról a rendszeres hajójárat 1711-ben indult meg Hollandiába, ekkor alapították Amszterdamban

az első európai kávéfőzsdét. A század közepe táján a jávait felváltotta a karibi kávé. A hollandok ugyanis elkezdték a termelést Suriname-ban, ahol rabszolgákkal dolgoztattak.

A franciák 1715-ben arabicát telepítettek a mai Réunion szigetén, Afrika keleti partjánál. A Francia Kelet-India Társaság az 1720-as években elkezdte a kávétermelést Martinique-on, azután Hispaniola francia részén, Saint Domingue-on. A XVII. század közepétől ömlött Franciaországba a gyarmatokról a kávé. Az ára lement, már az alsóbb osztályok is fogyaszthatták. A siker az afrikai rabszolga munkaerőnek volt köszönhető. *P. J. Laborie* ültetvényes 1798-ban leírja, hogy a rabszolgákra bélyeget sütöttek, napkeltétől napnyugtáig dolgoztatták őket, s egy felügyelő korbáccsal „vigyázott rájuk”. A korbácsot tisztán kellett tartani, hogy ne okozzon fertőzést. Saint Domingue-on az ültetvényesek jó része az ún. *gens de couleur* csoportba tartozott. Ők francia telepések kevert fajú leszármazottai voltak, de ide tartoztak a felszabadított fekete rabszolgák is. 1789-ben a *gens de couleur*-ök száma 28 ezer volt, a fehéreké 30 ezer, a rabszolgák pedig 465 ezren voltak. Az 1789-es francia forradalom hatására a *gens de couleur*-ök a fehérek jogaival egyenlő jogokat követeltek maguknak, és a rabszolgák is jobb körülményekért lázadtak. Az elégedetlenség élére Toussaint L'Ouverture felszabadított fekete állt. Az erőszakhullám és háború 1804-ig tartott; ekkor Saint Domingue kikiáltotta a függetlenségét, a Haiti nevet vette fel, és eltörölte a rabszolgaságot. Európa és az USA azután elkerülte Haitit, mert nem akarta legalizálni a feketék uralmát.

Európán belül is baj volt a kávéellátással, mert a brit hajóhad blokád alá helyezte a francia területeket. Napóleon erre a cikória-termelést erőltette. Ugyanígy tett Nagy Frigyes Poroszországban. A kávébab és a pörkölt cikória keverése gyakorlattá vált. Az első csöpögtető főző készülék a XIX. század elején jelent meg, ez volt a de Belloy fazék. A filteres berendezés két kamrából állt, a forró víz átszűrődött a darált kávéra a felsőből az alsóba. Ez a csöpögtető megoldás terjedt el Európában.

A haiti kávé pótolandó a termelés az indonéz szigeteken éledt újjá. Indonéziából New Yorkba öt hónap alatt jutott el a szállítmány.

A holland gyarmati hatóságok erőszakkal követelték a helybeliektől, hogy kávé termeljenek. *Max Havelaar* regénye bemutatja, hogy a parasztek éheztek, míg a hollandok kényeztették az uraikat. A britek szintén gyarmati kávétermelésbe kezdtek, főleg Ceylonon (ma Sri Lanka). Kiirtották az erdőket, megölték sok elefántot, és Madrászból hoztak eladósodott tamilokat munkaerőnek. Sokan meghaltak az úton, vagy az ültetvényeken. A ceyloni kávétermelés fellendült, 1869-ben azonban megjelent a gombás rozsdásodás, és mindent tönkretett. Áttértek a teára, és Ceylon kávébehozatalra szorult. A rozsdás betegség elsöpörte a termést Jáván, Szumátrán, Indában, sőt Afrikában is pusztított. Ázsia már csak egy huszadát adta a világ termésének a korábbi egyharmad helyett. A kávégazdaság központja Amerika lett.

A kávé ipari termékké a XIX. század végén vált, ekkorra Brazília megnövelte a termelést anélkül, hogy árat emelt volna. Kiterjesztette a kávéültetvényeket, és Európából hozott parasztemberekkel dolgoztatott. A brazil kávé számára az USA óriási piacot jelentett; az ottani fogyasztás a XX. század közepére megháromszorozódott. Az otthoni pörkölés helyett az emberek már a kész, védjeggyel ellátott ipari terméket vették. Az amerikaiak – állítólag – azért kedvelik a kávé, mert függetlenségi küzdelmeik vezettek hozzá. A brit kormány ugyanis adóval sújtotta a behozott teát, mire a tiltakozók – „ha nincs képviselő, nincs adó!” – a tengerbe borították a tearakományokat a nevezetes Boston Tea Party alkalmával 1773. december 16-án. Következésképpen – így szól a történet – az amerikai hazafiak áttértek a kávéivásra. A valóság ennél bonyolultabb. A Tea Party után a hazafiak alternatívát kerestek a brit behozatal helyett. Kapóra jött a francia kávé Haitiből. 1800-ra már jelentős volt a kávéfogyasztás az USA-ban. A napóleoni háborúk idején a karibi kávé amerikai hajókon szállították Európába kikerülve ezzel a tengeri blokád. A kávéfogyasztás gyors ütemben nőtt, különösen, amikor a korábbi 21 cent/font ár 8 centre esett. 1832-ben a kormány eltörölte a kávé behozatali vámját, és a fogyasztás 1850-re 2,3 kg-ra ugrott fejenként.

Egy ideig Kuba volt az USA legfőbb kávészállítója, de amikor az 1840-es években az ültetvények sorra kipusztultak, áttértek a nádcu-

kortermelésre. Ezután az USA Brazíliából szerezte be olcsón a kávészükségletét. A polgárháború (1860–65) fordulópontot hozott az USA kávéörténetében. Az Unió csapatait ellátták kávéval: napi 10 csésényi járt fejenként, 16 kiló évenként. A déli arcvonal blokádja idején a konföderációs erők pótszert ittak cikóriából vagy makkból. Egy katona naplójában azt olvashatjuk, hogy belemártották a kétszersültet a kávéba, hogy kiűzzék belőle a zsizsiket. A polgárháború legvéresebb napján, az antietami csatában, 1862. szeptember 17-dikén William McKinley 19 éves hadnagy (később az USA elnöke) kávéét kínálgatva végigjárta a frontot, miközben lőtték a vonalat. A hatás óriási volt, új harci kedv költözött a hadseregbe.

A polgárháborúból hazatért katonák kávé-igénye komoly hatással volt a kávéiparra. Az 1880-as években Amerika importálta a világ kávéjának egyharmadát. 1882-ben megalapították a New Yorki Kávévételősdét. Az emberek zöld kávébabot vásároltak, fatüzelésű kályhánkon 20 perc alatt megpörkölték, házi darálóval vagy mozsárban porrá törték, és az őrleményt vízben 20–25 percig főzték. A zacc tojásfehérje vagy halzselatin hozzáadásával leült az edény aljára. Az első kávéfőző gép az Old Dominion volt 1859-ben. A kávé egy lyukacsos tartóba helyezték a gép alsó részébe, ahol forrt a víz, miközben fent egy sűrítő rész cseppfolyósította az elillanó párát. Ezt a főzetet másnap még újra forralni kellett 10–15 percig. Ebből lett az átlátszó, igen keserű amerikai kávé. Az 1840-es években kialakult a nagyban pörköltő üzletág. James W. Carter 1846-ban Bostonban vezette be a széntüzelésű kemencébe betolható pörköltő henger alkalmazását. Jabez Burns önküirítő pörköltőjéhez már nem kellett kézi erő. Ezzel a kávé olcsóbb és nagy tömegben gyártott ipari termék lett.

A kávévédjegy bevezetése. Pittsburgh-ben John Arbuckle reklám-szöveget írt a kávé zacskójára, és védjegyet rajzolt rá: egy angyal repül Arbuckle neve fölött, azt sugallva, hogy a kávé lelkierőt nyújt. A Burns pörköltőgép gyorsan elterjedt New Yorkban, Pittsburgh-ben, Chicagóban, Kansasban. A katonák vasúti vagonokban főzték a kávéét, s ki-ki maga pörkölte. A zacskóban kupon volt, ezt evőeszközzre, puskára, borotvára, még eljegyzési gyűrűre is be lehetett váltani. Az 1800-as évek vége felé közismert kávévédjegyek voltak forgalom-

ban. A konzervdobozos kávé általánossá vált az USA-ban, különösen, amikor feltalálták a vákuumos csomagolás módját. 1915-ben a fogyasztók 85%-a ilyen dobozos kávévét vett. A kávé Amerika nemzeti itala lett, a XX. század elejére a fejenkénti fogyasztás elérte az évi 5 kilogrammot. Az Egyesült Államok importálta a világ kávétermésének több mint a felét, és ennek 75 százaléka Brazíliából származott.

A kávétermés hatalmasra nőtt abban az időben: 1890-ben 5,5 millió, 1901-ben már 16,3 millió zsáknyi termett. A világ termésének 73 százalékát Brazília adta. A brazil kávé mennyisége csúcsát 1906-ban érte el 20,2 millió zsákkal, övük volt akkor a teljes termés 85 százaléka. A kínálat meghaladta a keresletet, ezért 1 font ára lement 13 USA-centről 6 centre. Erre a brazil kormány támogatást nyújtott egy konzorciumnak, hogy vásárolja fel és tartsa távol a piactól a kávéfőlösteget. Az eredmény: 1910-ben már 10 cent/font volt a kávé ára, és 1913-ra az elraktározott kávévét mind eladták. Ez a megoldás volt a kávé árának „valorizációja”. Első alkalom volt ez, hogy a termelő államok diktálták a kereskedési feltételeket a fogyasztó államoknak. Az USA-ban nagy volt a felháborodás a konzorcium elnökével szemben. Ezután a brazil hatóságok rendszeresen alkalmazták a valorizációt, hogy az exportárakat 20 cent/font fölött tartsák. Az 1930-as nagy válság azonban a kávévét is elérte. Hatalmas többlet keletkezett, mert új földeket vontak be a termelésbe, és 1927 után minden második évben rekordtermést takarítottak be. 1930-ra Brazíliában 26 millió zsák kávé hevert a raktárakban. Az ár lezuhant 10 cent alá. A Brazil Kávé Intézet kétségbeesett tette szánta el magát: 1931 és 1939 között 75 nagy hamvasztó telepet létesített, ahol 80 millió zsák kávé ment füstbe. Új ültetvény telepítését büntették, és kávéteglákkal fűtötték a vonatokat.

A szerző ezután egyenként bemutatja az egyes országok kávézási szokásait. Németországban 1914-ben 160 millió kiló pótkávévét és 180 millió kiló valódi kávévét fogyasztottak. A nők összejöttek délutánonként egy kis *Kaffeeklatsch*-ra. Skandináviában a forró kávévét a hideg miatt és az alkohol helyett itták. A rénszarvaspásztorok kávéval kezdték a reggelt. Olykor 20 csészével is megittak naponta, igaz, gyenge kávéból. Olaszországban az első presszógépet Milánóban

használták 1905-ben. A fasiszta rezsim a kávé „idegen luxusnak” tekintette, ezért az olaszok inkább pótkávé irtak. Achille Gaggia eszpresszógépe nagy nyomással kipréselte a kávéolajat is. A másik különlegesség volt a kapucsinó, a kávé habosított tejjel. Elterjedt a kályhára tehető alumíniumfőző, a „Mocca Espresso”: a felmelegített vizet a gőz felnyomta egy szűrőn át a kiöntőbe. Az 1960-as években a Lavazza lett a legkelendőbb kávé országszerte.

A bécsi kávéházak fénykorukat a XX. század elején érték el. Ez a kultúra demokratizálódásának és az európai *fin de siècle* fogyasztási kultúrájának kora. 1902-ben kb. 1100 kávéház volt a városban a középosztály és mintegy 4000 a dolgozó osztályok számára. Az Ifjú Bécs irodalmi körben számos zsidó író találkozott a Café Griensteidl-nél. A szocialisták a Café Centrálban jöttek össze, Trockij is oda járt. A Stammtisch a tényleges katonák számára, a Café-Konditorei a nők számára szolgált kávéval, süteménnyel. Budapesten kb. ötszáz kávéház volt az 1930-as években, köztük a legszebb a New York. Később Kelet-Európában a hidegháború idején a „szabvány kávékeveréket” gyakran pörkölt borsóból, rozsból, árpából és cukorrépából állították elő. A New York kávéházat csak 1989 után állították helyre a régi szépségében. A kávéfogyasztás Kelet- és Közép-Európában óriásit emelkedett a berlini fal leomlása után.

A kávé történetéről szóló könyv még számos példát vonultat fel. Új korszakot élünk-e a kávéfogyasztásban? – teszi fel a kérdést Jonathan Morris. Véleménye szerint annyiban igen, hogy a kávékülönlegességek felülkerekedtek a tömegcikk-kávéban. Az iparágat továbbra is a nemzetközi cégek uralják, a Nestlé, a Nespresso, valamint a Jacobs Douwe Egberts. Európáé a piac harmada, Ázsia, Észak-Amerika és Latin-Amerika ötöt-ötöd részen osztozik. A specialitás forradalma hoz(ott) új korszakot. 2014 és 2016 között a világ évi fogyasztása meghaladta a termés mennyiségét. A kávé iránti igény növekszik, a termelés gazdasági és környezeti okok miatt viszont csökken. A leg súlyosabb veszedelmet a kávéra nézve a klímaváltozás jelenti; becslések szerint 2050-re a világ termése a jelenlegi felére fog csökkenni. Sok farmer nem tehet mást, mint hogy más növény termesztésére áll át. Ezért emelkedni fognak az árak, de valószínűleg jobb minőségű

és több változat áll majd a fogyasztó rendelkezésére. Ehhez a szerző jó kávézást kíván, és receptekkel kedveskedik a kávé hódolóinak. A 185–192. oldalakon magyarázatokat, a 193. oldalon bibliográfiai adatokat, a 195. oldalon pedig az interneten olvasható anyagok adatait találják az érdeklődők.

Jonathan Morris: *Coffee – A Global History*. [A kávé globális története]. Reaktion Books Ltd. Edible Series. London, 2019. 213 o. + számos fotó.

Fodor Mihályné

Martin Grandjean: Bevezetés a társadalmi kapcsolatháló elemzésbe: alapok és történelmi sajátosságok

Martin Grandjean a Lausanne-i Egyetem munkatársa, ahol leginkább a XIX–XX. századi történelem kutatásával, a gráf-elmélettel és a hálózatokkal foglalkozik.¹ Jelen tanulmányának témáját 2021-ben mutatta be a HNR+ResHist elnevezésű konferencián. Grandjean a társadalmi kapcsolatháló elemzésével kapcsolatos gondolatait öt fejezetben foglalta össze, így olvashatunk a hálózatelemzés alapjairól, a leghíresebb gráf-elméletet alkalmazó példákról, a történelmi források hálózatelemzési módjairól, illetve a megjelenített adatok elemzéséről, értelmezéséről és összetett helyzetek analizálásáról.

A mindennapi élet során rendszeresen találkozunk hálózatokkal, ilyenek például a metróvonalak vagy éppen a légiútvonalak is, ugyanakkor az emberek közötti érintkezést szintén lehet gráfok segítségével ábrázolni és elemezni. Az első fejezet a hálózatokhoz köthető alapvető terminológiát igyekszik könnyen megfogható és értelmezhető módon bemutatni. A gráfok csomópontokból és ívekből vagy élekből épülnek fel. Hálózatépítés során a kutatók viszonylag könnyen fel tudják ismerni a csomópontokat, amelyek lehetnek akár személyek, szervezetek vagy éppen tárgyak is, mindazonáltal az ívek meghatározása, és fajtájának kiválasztása már nehezebb feladat. A csúcsok közötti összekötő éleket öt különböző csoportba lehet besorolni, úgy mint: irányítatlan, irányított, kölcsönös, súlyozott vagy önhurok. A szerző kiemeli, hogy előfordulhat olyan eset amikor minden él irányított, viszont nem ritka az sem, hogy az él egy része irányítatlan. Az empirikus kutatások során lehet igazán hasznát

¹ Martin Grandjean egyetemi adatlapja. Online: <https://applicationspub.unil.ch/interpub/no-auth/php/Un/UnPers.php?PerNum=1037126&LanCode=8> (Elérés: 2023. 01. 22.)

venni a súlyozott éleknek, amelyek a kapcsolatok intenzitását hivattottak reprezentálni. Az elkészített gráfoknak több fajtáját ismerjük. Beszélhetünk összefüggő gráfokról vagy teljes gráfokról (egyetlen komponensből állnak és a gráf minden csúcsa között van kapcsolat), illetve nem összefüggő gráfokról, amelyek több komponensből tevődnek össze. Grandjean kiemeli, hogy a feldolgozott adatokból létrejövő gráfok alkotják a hálózatokat, amelyeknek szintén több fajtája létezik. A vizsgálatok során beszélhetünk 1-módú (egy csúcscsészlet) és 2-módú hálózatokról (két csúcscsészlet). A gráfokhoz tartoznak bizonyos mérőszámok is, amelyek a fok-centralitás, közelség-centralitás és közöttség-centralitás elnevezéseket viselik, és a gráfok csúcseinak kapcsolatait, a csúcsok közötti távolságot és gráfokat összekötő úgynevezett hidakat hivatottak vizsgálni. A szerző a fejezet konklúziójában elmagyarázza, hogy a gráf tulajdonképpen egy absztrakt matematikai objektum és a hálózat ennek a megfelelője, tehát, ha hálózatelemzést szeretnénk végezni, akkor az adatokat érdemes először gráfokon megjeleníteni. Ezen felül, egy fontos kérdésre is választ kapunk az összegzésben ugyanis a szerző fontosnak látta megemlíteni, hogy a hálózatelemzés és a társadalmi kapcsolatháló elemzés nem teljesen ugyanaz a műfaj, mivel a hálózatelemzés inkább egy technikai műfaj és a hálózati adatok elemzése a célja, addig a társadalmi kapcsolatháló elemzés, a kapcsolatok létrehozásához fűződő jelenségekkel is foglalkozik.

A második fejezetben a kapcsolatalemzés mondhatni őstörténetéről olvashatunk, három korszakalkotó példán keresztül. Az első példa Leonhard Euler svájci matematikus munkásságához kötődik, és Königsberg² hét hídjának problémájával foglalkozik. Euler arra a kérdésre kereste a választ 1736-ban, hogy át lehet-e menni a város hét hídján anélkül, hogy bármelyiken kétszer menne végig a sétáló. A svájci matematikus miután gráfokat alkotott a város négy kerületéből és hét hídjából, rájött, hogy a kérdésre nemleges választ kell adjon, ugyanis a csomópontok fok-centralitást mérő számai páratlanok, és

2 A problémával kapcsolatban lásd még: Taylor, Peter: What Ever Happened to Those Bridges? Australian Mathematics Trust, University of Canberra, 2000. Online: <https://web.archive.org/web/20120319074335/http://www.amt.canberra.edu.au/koenigs.html> (Elérés: 2023. 01. 22.)

csak akkor lenne lehetséges a feltevés, ha maximum két csomópont rendelkezne páratlan számú éllel. Euler problémája tulajdonképpen az elsők között oldódott meg a gráfok és a gráf-elmélet használatával.

A második példa a szociometria előfutáraihoz Jacob Moronhoz és Helen Hall Jenningshez fűződik. A két kutató az 1930-as években végzett egy kísérletet koedukált iskolai osztályok bevonásával. A céljuk az volt, hogy megállapítsák milyen tényezők játszanak befolyásoló szerepet abban, hogy a diákok kit választanak padtársuknak. A kísérlet egyszerű volt, minden diáknak fel kellett írnia két nevet egy darab papírra, amelyekből aztán Moronék gráfokat és ezzel együtt egy hálózatot hoztak létre. Grandjean szerint ennek a kutatásnak nem az eredménye fontos, hanem az, hogy a páros tudatosan akarta vizualizálni az általuk vizsgált hálózatot, ugyanakkor ők maguk nem hálózatnak, hanem szociogramnak nevezték a megjelenített adatokat. A társadalmi kapcsolatháló kifejezés használatára húsz évvel később került először sor John Barnes méréseiben.

Az utolsó példa Stanley Milgram nevével fonódott össze és magyarul a kisvilág-tulajdonság vagy hat-lépés elmélet³ elnevezéssel illetjük. Milgram kísérlete abból állt, hogy meg akarta találni a legrövidebb utat két ember között, így kiválasztott egy végső címzettet, de a levelet egy véletlenszerűen választott Nebraska államban élő személynek küldte el, azzal a kéréssel, hogy próbálja meg célba juttatni a levelet. A vizsgálat azt mutatta ki, hogy legkevesebb hat emberen keresztül el lehetett érni a kiválasztott címzettet, azaz ez a távolság a legkisebb távolság két ember között a kísérlet szerint.

A harmadik fejezet arra törekszik, hogy bemutassa hogyan tudjuk hasznát venni a hálózatépítésnek és a hálózatok vizuális megjelenítésének a történettudomány területén. Ahhoz, hogy megfelelő megjelenítést alkalmazzunk tudnunk kell, mire szeretnénk használni az elkészült hálózatot. Ennek tükrében egyrészt beszélhetünk demonstrációs vizualizációról, amely leginkább illusztrációként vagy magyarázatként szolgál az olvasó számára, másrészt alkalmazhatunk kutatási vizualizációt, amelyet a történeti kutatásunk szerves részének

³ Fejes Ágota: Szociális hálózatok geográfiai beágyazódása. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Természettudományi Kar, Budapest, 2014. 5–11.

tekintünk és azt a célt szolgálja, hogy információkat nyerjünk ki a megalkotott hálózatokból. Míg a demonstrálásra szánt hálózatokhoz használt adatokat könnyű megjeleníteni, olyannyira, hogy sokszor kézzel történik a rendezés, addig a kutatáshoz szükséges hálózat létrehozásához már számítógépes programra van szükség, hiszen adathalmazokból kell kiszűrniünk a kutatáshoz releváns információkat. A szerző fontosnak tartja kiemelni, hogy a hálózatelemzéssel kapcsolatos szakirodalmak ismerete rendkívül fontos, emiatt ajánlja a Historical Network Research Collaborative Bibliography⁴ elnevezésű társaság honlapjának és folyóiratának használatát, ugyanis az ide publikáló kutatók mind-mind hálózatelemzéssel foglalkoznak történelmi kutatásaikon belül. Mindezekon felül, a fejezetben említésre kerül még a történelmi forrásokból kinyerhető adatok megjelenítésének módjai, amelyeket négy kategóriába lehet sorolni. Az elsőt metaforikus felhasználásként nevezi meg Grandjean, ugyanis előfordul a történelmi kutatásokban, hogy használatra kerül a hálózatépítés terminológiája, azonban nem történik vizualizáció. Amikor már használunk gráfokat, de csak azért, hogy egy adott témával kapcsolatos minden tudásunkat rendszerezzük, azt nevezzük helyreállított hálózatnak. A harmadik és negyedik forma tartozik a tényleges hálózatok kategóriájába, hiszen a harmadik típus használatakor levéltári adatokból hozunk létre, többnyire 2-módú hálózatokat, míg a negyedik típus a metaadatokhoz kapcsolódik, azaz az adatokról szóló adatokat öntjük gráfokba. Ebben az esetben főként az információáramlás folyamatát vizsgáljuk és nem magukat az információkat, lehetséges jelentésüket. A négy hálózatalakotási forma közül a harmadik változat fordul elő leggyakrabban (kutatások egyharmada) a történettudományi kutatások során.

A negyedik fejezet azt a bonyolult témát járja körbe, hogy milyen módokon tudjuk a történettudomány nyelvére lefordítani a gráf-elmélet segítségével létrehozott és vizualizált hálózatot. Három lehetséges folyamat közül választhatnak a kutatók, úgy mint: vizuális elemzés (az egész hálózatot vizsgálja, és segít a struktúrák felismerésében, a sűrűségi mintázatok nyomon követését segíti elő, illetve közösségek vizualizálására alkalmas), globális mérőszámok (a háló-

4 Historical Network Research Collaborative Bibliography honlapja. Online; <https://historicalnetworkresearch.org/hnr-bibliography-categories/> (Elérés: 2023.01.22.)

zat általános jellemzőit méri), és helyi metrikák (egy elem helyzetét vizsgálja a többihez viszonyítva).

A tanulmány utolsó fejezete az olyan komplex helyzetek elemzésére hívja fel a figyelmet, amelyek során az időbeliség és a többretegű rendszer használata ugyanakkor valósul meg. A történettudománnyal foglalkozók számára pedig ez általános jelenség. Az időbeliség kérdésének megbeszélése a hálózatokban mindenekelőtt azért fontos, mert ettől függ a vizualizáció és a feltárás folyamata is. A történelmi folyamatok hálózatokra való kivetítésekor természetes a kutatók számára, hogy olyan eseményeket, kapcsolatokat ábrázolnak, amelyeknek van időtartamuk, és ennek eredményeképpen egy változó hálózatuk. Azonban gyakran előfordul, hogy a kutatást végző személy eszköz vagy éppen kreativitás hiánnyal küzd, így pedig nehézséget okoz egy változó hálózat ábrázolása. A szerző három megoldást javasol a nehézségek kiküszöbölésére. Egyrészt, azt, hogy ha van rá lehetőség sajátítsuk el a szükséges számítógépes program használatát, amelynek segítségével a háromból rögtön két javaslatot tudunk megvalósítani. Azaz, alkalmazhatunk a vizualizáció közben úgynevezett csúszkákat, amelyek lehetővé teszik a hálózat idejének megmutatását, vagy létrehozhatjuk bizonyos számunkra fontos pozíciók/dátumok fenntartása mellett egy árnyékolt hálózatot, amely bizonyos pontokon fixált marad, de képes megmutatni a folyamatok alakulását is. A harmadik megoldás akkor lehet hasznos, ha papír alapon történő publikálásra kerül sor és nincs lehetőség mozgatható vizualizációra. Ebben az esetben Grandjean időszeletek kiválasztását és azok egyesével történő megjelenítését javasolja. Az időbeliség problémáján felül a többretegű hálózatok elemzése is gondot okozhat, ugyanis a történettudományban ritkán fordul elő az, hogy mindössze egy vagy két szinten kell elemezni a kinyert adatokat, ahhoz viszont, hogy négy-öt vagy akár hat rétegen is átlássunk szintén kreativitásra és megfelelő eszközökre van szükség. A szerző a többretegű hálózatok átlátására nem ad konkrét választ, inkább csak arra ösztönzi a kutatókat, hogy próbáljanak meg minél több irányból „*belenézni*” a vizsgálatuk tárgyába, legyen szó személyek közötti kapcsolatokról, gazdasági folyamatokról vagy intézményekről.

Összességében elmondhatjuk, hogy Martin Grandjean komplex, ugyanakkor jól érthető és érdekes formában fogalmazta meg, illetve emberközeli módon magyarázta el a hálózatépítéshez elengedhetetlen szakkifejezéseket és alapfogalmakat. Ezen felül, a tanulmánya minden állítását vizuális segédlettel is ellátta, amely segíti az olvasókat és a kutatókat a jobb megértésben. Különösen fontos kiemelni, hogy munkája főként arra irányul, hogy a történettudomány területén kamatoztassa a hálózatépítést és a gráf-elméletet.

Martin Grandjean: *Introduction to Social Network Analysis: Basics and Historical Specificities* [Bevezetés a társadalmi kapcsolatháló elemzésbe: Alapok és történelmi sajátosságok.] HN-R+ResHist Conference 2021, Historical Network Research, Luxembourg, 2021. [On-line tanulmány: <https://doi.org/10.5281/zenodo.5083036>]

Gluga Evelin

E számunk szerzői

Fodor Mihályné – ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE
Gliga Evelin – PhD-hallgató, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Kiss Viktória – PhD-hallgató, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Kocsis Viktória – egyetemi hallgató, DE, latin–biológia-szakos
Madarász Imre – CSc. habil. egyetemi docens, DE
Peterecz Zoltán – PhD, egyetemi docens, EKE
Pomázi-Bárdonicsek Dominika – PhD-hallgató, PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola
Semsey Enikő – PhD-hallgató, KGRE Történettudományi Doktori Iskola
Szilágyi József – középiskolai tanár, Kratochvil Károly Honvéd Középiskola és Kollégium, Debrecen
Taylor, Nicholas Paul – PhD-hallgató, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
D. Tóth Judit – ny. egyetemi docens, DE
Varga Imre Solt – egyetemi hallgató, DE történelem–földrajz-szakos
Venkovits Balázs – PhD, habil. egyetemi docens, intézetigazgató, DE Angol–Amerikai Intézet

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; KGRE: Károli Gáspár Református Egyetem; NYF: Nyíregyházi Főiskola, ma Nyíregyházi Egyetem; PTE: Pécsi Tudományegyetem)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség